

२ आठ

पदवाक्यसमिप्रावारापारीणलोकानुग्रहकृतानेकग्रन्थ

महामहोपाध्यायन्यायविशारदन्यायाचार्य

अथशोविजयगणिकृतो न्यायालोकः

॥ ॐ नमोवीतरागाय ॥

॥ न्यायालोकः ॥

॥ महामहोपाध्याय न्यायविशारदन्यायाचार्योपपञ्चश्रीयशोविजयगणिविरचितः ॥

प्रणम्य परमात्मानं जगद्दानन्ददायिनम् । न्यायालोकं वितरुते धीमान् न्यायविशारदः ॥ १ ॥

इह लघु सकलदुःखविशसया परमानन्दसम्पद्ये च मुक्त्युपायेषु प्रवर्षयाना इत्यन्ते मुनयः । तत्र केयं मुक्तिः, समानाधिकरणदुःखभागभावासाह-
सृचिदुःखार्थस इति नैयायिकादयः । प्रमाणं चात्र दुःखसन्तोषित्यन्तमुच्छ्रियते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदिति प्राञ्चः । तदसत् । सन्ततिः स्वत्वेकमादीय-
मनेकं बह्व, तैषेकनातीयत्वं यदि सत्त्वादिना तदा मनसा ध्यमिषात्, यदि च गुणत्वदुःखत्वादिना तदा दृष्टान्ते साधनेकस्यमसङ्गात् । आत्मकान्यान्यद्वय-
ध्वंसप्रतियोग्यद्वयचिदुःखत्वं दुःखभागभावाधनधिकरणद्वयध्वंसप्रतियोगिद्वयचि-कार्यमात्रद्वयचिर्यत्वात् प्रदीपत्ववदिति सर्वशुक्तिस्मिन्ने चैषदुःखदूदित्य पक्षीकृत्य तत्त-
न्मुक्तिसाधनमिति बर्तमानमश्रुतयः । तदसत् । अत्रयोजकत्वात्, अन्यथानभिमतसाध्यसिद्धेरतिमसङ्गात् । येषु सर्वमुक्त्यभावेऽप्योम्यत्वबहुन्या प्रहृत्यदुःख-
पक्षिः । न च श्रमदमभोगानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिन्नेन धृत्यदितेन तच्छङ्कानिबृचिः, संसारित्येनैव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् । क्षमादावपि संसा-

रित्वेनैव हेतुत्वाच्चेति, तेन । संसारित्वस्य नित्यज्ञानादिमद्भिन्नोत्पत्तिरूपस्य नानात्वादुत्पत्तिश्च लाघवात् भव्यत्वस्यैव मुक्तिशमादिस्वरूपयोग्यतावच्छेदक-
त्वकल्पनात् । एतेन शमादेः श्रुतौ सहकारित्वेन शोधनात् न स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वम्, शमादिसम्पन्नत्वेन च न मोक्षाधिकारिता, श्रुतिसङ्कोचापत्तेः,
शमादिसम्पत्तेरधिकारनिरक्षयस्ततश्च तदर्थप्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयाचेत्युक्तावपि न क्षतिः, भव्यत्वस्य शमादिसहकारित्वसम्भवात् तस्यैवाधिकारि-
विशेषणत्वाच्च, तन्निश्चयश्च तच्छङ्क्यैव तस्यास्तद्व्याप्यत्वादित्यध्यात्ममतपरिक्षायां प्रपञ्चितम् । शमादिमत्त्वेनाधिकारित्वेऽप्यनतिशयितशमादिना प्रवृत्त्यु-
त्तरमतिशयितशमादिसम्पत्तेर्नान्योन्याश्रयः । प्रवृत्तेः प्राक् कथमणीयस्यापि शमादिसम्पत्तिरिति चेत्, कर्मविगमात्, सोऽपि कथमिति चेत्, तथाभव्यत्व-
परिणकात्, साम्प्रतीं विना कथं तत्परिणक इति चेत्, स्वभावादिति दिग् । किञ्चातीतदुःखवर्त्तमानदुःखस्यापि स्वत एव नाशादपुरुषार्थत्वम्, न च हेतु-
च्छेदे पुरुषव्यापारः प्रार्थश्चित्तवदिति वाच्यम्, तथा सति दुःखानुत्पादस्य दुःखसाधनञ्चस्यैव वा प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । न च चरमदुःखध्वंसेऽन्यव्यति-
रेकाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य प्रतियोगिवद्भेदतुल्यं प्रतियोगिनमुत्पाद्य तेन तदुत्पादनात् पुरुषार्थसाधनतया दुःखतत्साधनयोरपि प्रवृत्तिदर्शनादिति वाच्यम्, चरमत्व-
स्यार्थसमाजसिद्धत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात्, किञ्चैवमन्यदुःखे उपान्यदुःखमेव हेतुः कुतो न स्यात् । विशिष्टदुःखसाधनञ्चस एव मुक्तिरित्यपि न,
प्रायश्चित्तादावपि दुःखं माभूदित्युद्दिश्यैव प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च तस्यासाध्यत्वं, योगक्षेमसाधारणजन्यतायाः प्रागभावेऽपि सत्त्वात् ।
आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मोक्षस्तस्य प्रतियोगिजनकार्थमनाशमुलेन कृतिसाध्यत्वादित्यतिमन्दं, प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन मुक्तस्य पुनरावृत्तिप्रस-
ङ्गात् । सहकारिविरेहेण दुःखानुत्पादे तस्योत्तरावधिविधुरत्वेनान्यन्ताभावत्वप्रसङ्गात् ॥ अपरे तु दुःखेनान्यन्तविमुक्तश्रुतीति श्रुतिस्वरसादुःखालयान्ताभाव एव
मुक्तिः दुःखसाधनञ्चस एव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एवेत्याहुः । तत् न । दुःखसाधनञ्चसस्य दुःखालयान्ताभावसम्बन्धत्वे माना-
भावात् । दुःखध्वंसस्तोम एव मुक्तिरित्यपि वार्त्तम् । स्तोमस्य कथमप्यसाध्यत्वात् । त्रिदण्डिनस्त्यानन्दप्रयपरमात्मनि जीवात्मल्यो मोक्ष इत्याहुः । तत्र
ल्यो यथेकादेशेन्द्रियमूल्यावावस्थितपञ्चभूतात्मकलिङ्गशरीरापगमस्तदा नाम कर्मक्षय एव स इति कर्मक्षयरूपमोक्षवादिकक्षायप्रवेशो, यदि चोपाश्रयशरीरनाशे
और्षाधिकजीवनाशस्तदा तेन रूपेणकाम्यत्वादपुरुषार्थत्वम् । शौद्रास्त्वनुपपन्ना चित्तसन्ततिरपवर्गः, न च शरीरादिनिमित्तं विना नैमित्तिकचित्तसन्तानानु-

साद इति वाच्यम्, पूर्वपूर्वविज्ञानज्ञानाभेदोपरोचरविज्ञानज्ञानहेतुत्वात्, सुप्राग्व्यभिभूतज्ञानाभ्युपगमादविशिष्टाद्विशिष्टोत्पत्तौ, तथाप्युक्तियोगितया, सम्म-
 चत्, न च शरीराधनारितातिष्ठयस्य ज्ञानज्ञानस्य कस्मिन् ज्ञानगनकत्वमिति वाच्यम्, मुक्तिभाक्त्वेनेति वाच्यम्, मुक्तिभाक्त्वेनेति वाच्यम्, मुक्तिभाक्त्वेनेति वाच्यम् । तदसत् ।
 अन्विद्यव्याभावे बद्धमुक्त्यवस्थादुपपत्तेः, तन्मानस्यावास्तवत्वात्, अतिशयायाग्यकत्वेनाभिमतत्वादेव सहकारिचक्रात् कार्योत्पत्तावेकान्तवक्ष्यमाणभिदेहिमविचसन्तौ
 मानाभावाच्चेति द्विः ॥ स्वात्मन्यर्थं मुक्तिरित्यने । तेषां स्वात्मन्यर्थं यदि कर्मेनिष्ठचित्तादा सिद्धान्त एव । ऐश्वर्यं चेत्, अभिमानाधीनतया संसारबिलसित-
 भेद इत् । भूतविद्विक्तारोपयान्तमित्ये पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानमिति साक्ष्यः । तत्र स्वरूपावस्थानस्य तत्त्वस्य साध्यत्वात्, प्रकृत्यादिप्रक्रियायां प्रमाणा-
 भावात् । अत्रिप्रविचिचतुत्वादे पूर्वविचिचिचित्यने । इदं हि प्रकृतम् । अत्रिप्रविचिचतुत्वादेस्य भागभावकूपस्यासाध्यत्वात् विचिचिचिचतुत्वात् च ।
 आत्मज्ञानं मुक्तिरिति चार्वाकस्तत्र । बीतरागजन्माद्वन्दन्यायेन नित्यतया सिद्धस्यात्मनः सर्वथा शत्रुमध्यक्यत्वात् आत्मज्ञानस्यातुरोत्पत्त्या । नित्यनि-
 रतिष्ठयमुत्तमविभक्तिमुक्तिरिति तौतातिताः । तमेति नैयायिकादयः । नित्यमुत्तमे प्रमाणाभावात् । न च नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति भुविरेव तत्र प्रमाणं,
 न च नित्यमुत्तमे सिद्धे ब्रह्माभेदयोग्यं तद्वोपपत्तेः च नित्यमुत्तमसिद्धिरिति परस्मराश्रय इति वाच्यम् । स्वर्गत्यमुत्तमसिद्धिरिति स्वर्गविशेषे यागकारणता बोधवत्
 मुत्तममुत्तमसिद्धिरिति ब्रह्माभेदयोग्यपत्तेः । यदा नित्यं मुत्तमं बोधयित्वा तत्र ब्रह्माभेदोऽपि विधितैव बोध्यते, न च वाक्यभेदो वाक्यैकना-
 क्यत्वात्, न चानन्दमिल्यत्र ननुसकस्मिन्नत्वादुपपत्तिः, ब्रह्मन्वदसत्त्वात्, न चानन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्र मोक्षे गतिष्ठितमिति भेदपरपृथगुपपत्तिः, राशोः स्तिर
 इतिवचमेदेऽपि पृष्टीदर्शनादिति वाच्यम् । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन नित्यमुत्तमस्याप्यनुभूयमानत्वेन नित्यमुत्तमसाक्षात्कारजनकत्वनियमात्, न चान्ता-
 भिमतया मुत्तममुत्तमत्वात् एव, मुत्तमत्वं तु तत्र नादुपपत्तेः वेदात्माभेदभ्रमवासानादोपादात्यन्तिकदुःखोच्छेदकूप्यज्ञात्वाभावात्, यत्तु मुत्तमानुभवसामग्र्या एव
 मुत्तमत्वात्तुभवसामग्रीत्वमिति नोक्तोपपत्तिरिति । तत् न । मुत्तमविशेषकदुःखाभावत्वादिप्रकारकभ्रमद्वयायां मुत्तमानुभवमिति वाच्यम्, आत्ममुत्तमोभेदे-
 मुत्तमत्वात्तुभवसामग्रीत्वमिति नोक्तोपपत्तिरिति । तत् न । मुत्तमविशेषकदुःखाभावत्वादिप्रकारकभ्रमद्वयायां मुत्तमानुभवमिति वाच्यम्, आत्ममुत्तमोभेदे-
 मुत्तमत्वात्तुभवसामग्रीत्वमिति नोक्तोपपत्तिरिति । तत् न । मुत्तमविशेषकदुःखाभावत्वादिप्रकारकभ्रमद्वयायां मुत्तमानुभवमिति वाच्यम्, आत्ममुत्तमोभेदे-
 नानुभवस्य चोक्तरीत्योपपत्तेः ॥ सिद्धार्थत्वेन नेयं भूतिः स्वार्थे प्रमाणमिति चेत्, प्रकृत्येऽपि मुत्तमम् । किञ्च । मुत्तमत्वात्तुभवसामान्ये न । मिथ्याज्ञानवासना-

दोषः, अनित्यमुख्येऽपि मुखत्वानुभवप्रसङ्गात्, किन्तु नित्यमुखत्वानुभवे आत्मनि मुखत्वानुभवे चेति गौरवम् । तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थोऽयमत्ययान्ते-
नानन्दबन्धत्वं बोध्यते न तु तदभेद इति । एतेन विद्यानिष्ठत्वं विज्ञानमुख्यात्मकः केवल आत्मापवर्गेऽस्तीति वेदान्तिमतं निरस्तम् । ज्ञानमुख्यात्मकब्रह्मणो
नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषपातात् तादृशात्मनः कृत्यसाध्यत्वाच्च । न चाविद्यानिष्ठचित्तेन पुरुषार्थोऽविद्याया असत्त्वेन नित्यनिष्ठत्वादिनिर्वचनीयताया-
श्चानिर्वचनीयत्वादिति । अत्रोच्यते । कृत्तकप्रत्यक्षः एव मुक्तिस्तत्त्वैवानेकान्ताभावागदिततत्त्वज्ञानोपपत्तिश्चेत्तच्छीकरणरूपमयत्वसाध्यत्वात् । न च भोगादेव
कर्मक्षयस्तत्त्वज्ञानादपि कायव्यूहद्वारा तत्तच्छरीरोपभोग्यकर्मोपभोगेनैवाष्टदृश्याभ्युपगमादिति वाच्यम् । दृष्टविपरीतकल्पनप्रसङ्गात् । मनुजादिशरीरसत्त्वे शूरा-
दिशरीरानुत्पत्तेः, भोगतत्त्वज्ञानादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कर्मनाशकत्वौचित्यात्, उपभोगादेव कर्मक्षयेऽपरकर्मनिमित्तव्यापारात् मयुरतरकर्मजनेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च,
तत्त्वज्ञानस्य त्यागाम्बिकर्ममुत्पाद इव सञ्चितकर्मनाशेऽपि सामर्थ्यम् यथा भाविशतिसर्गानुपादसमर्थस्योष्णस्पर्शस्य पूर्वगीतस्पर्शनशेऽपीति नानिर्मोक्षः ।
तस्यां च दशायां परमानन्दार्थितयैव प्रवृत्तिः । यद्वा कर्मक्षयद्वारा ज्ञानक्रियासाध्यः परमानन्द एव मुक्तिः नहि मुरोच्छ्रां विना प्रवृत्तिः सम्भवति प्रेक्षावतां,
चिकित्सादावपि दुःखध्वंसनियतमुख्यार्थितयैव प्रवृत्तेः । न चैवं मुख्यत्वेऽपि दुःखाभावाधिक्येन प्रवृत्तिरित्यविनिगमः । तत्र दुःखध्वंसस्यानावश्यकत्वात्,
तदत्यन्ताभावादेश्चासाध्यत्वात् । किञ्च दुःखाभावादशायां युरं नास्तीति ज्ञानं प्रवृत्तिमनिगन्तकं, गुणहानेरनित्यत्वेन वल्यदनिष्ठाननुबन्धितस्य प्रतिस्थानातुम-
शक्यत्वात् । न च रागान्धतया पारदार्णे दुःखानुबन्धाप्रतिस्थानावद्वितरागतया मुख्यहानेरनित्यत्वाप्रतिस्थानात् न प्रवृत्तिगतिविनश्य इति नाच्यम् । नैयमि-
कमुख्येऽनित्यत्वप्रतिस्थानेऽपि सुमुखूणां प्रथमप्रभवमुख्येऽनित्यत्वाप्रतिस्थानात् । न च तद्विच्छ्रया वैराग्यव्यादृतिः, दुःखेऽपि प्रगान्तव्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । एतेन
योगाद्विषाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तः कारणवशात् परममुक्तिमासादयतीति न युक्तम्, विरक्तानां मोक्षोपकारादिति निरस्तम् । विषय-
मुख्येच्छाविच्छेदस्यैव वैराग्यपदार्थत्वात् । परममयोजनतया परं परममुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तिरिति तु युक्तः पन्थाः । किञ्च दुःखे द्वेषमात्रेण यदि तत्रागानु-
कूलः प्रयत्नस्तदा मूर्छादावपि प्रवृत्तिः स्यात् । न च जायत एव बहुतरुदुःखजर्जरकन्देरणां मरणादौ पृथगिति वाच्यम्, तस्या अविवेकिप्रवृत्ति-
त्वात् । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोग इति चेत् । सत्यम् । नैययिक्तप्रयत्नोपेव न तु प्रेक्षावतां, यथावत् प्रयोगनं प्रमायेन तत्प्रवृत्तेः, अतः

मुमुक्तम्—दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थसंयोज्यते ॥ न हि मूर्छावस्थास्यैव प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ॥ १ ॥ इति, दुःखं माभूदित्युचितस्यैव प्रवृत्तेः, दुःखाभाव
 एव पुरुषार्थस्त्वज्ञानं त्वन्यथासिद्धमिति चेत्, किमपि मादौर्ध्वं ध्वंसं प्रागभावो वा, आये मूर्छादावपि प्रवृत्त्यापत्तिः, ज्ञानादिशान्तिरूपानिष्टानुसन्धाने
 तत्र प्रवृत्तिमतिरन्त्ये तु मुक्तावपि तयाप्रसङ्गः, अन्त्ये मुक्तावमवस्थापक्षिस्तत्र दुःखमागभावमावात् । तयोर्भेदेन तत्र न प्रवृत्तिरिति चेत् । न । इच्छा-
 मात्रेणानुभवाववादात् । एतेन चरमदुःखानुभवेज्जागतदुःखध्वंसोऽपि विषयस्तथाग्रिमसणे तदध्वंसत्वाद्विषयकं च विनश्यदस्य ज्ञानमस्तीति वर्षमानोऽप्यवि-
 रमनुभूयते इति निरस्तम्, तथा चैषताया मूर्छापक्षस्यापामपि सम्भवत् । तस्मात् दुःखं माभूदिति च्छायां दुःखकारणध्वंसो विषयस्तथा च सुखेच्छापीनया
 दुःखेच्छापीनतत्ताशनकर्मद्वेषार्थीनया वा कर्मसंयच्छया मुमुक्षुप्रवृत्तिरुपपद्यते इति मन्तव्यम्, मायधितस्यत्वे तु द्वेषोनिरोक्तोर्भेदेन प्रवृत्तिः, अत एव प्रवृत्ति-
 र्विषयमुपपद्यते इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्त्वन्मरीरं वाव सन्तं म्रियामिरे न स्पृह्यत इति श्रुतेर्मुक्तौ सुखाभावसिद्धिः । न च दृग्दृश्यसामानिहितसुख-
 दुःखोभयप्रतीतिर्नोक्तार्थानुपातिनी एकैकनिषेधे च वास्यभेदापचिरिति वाच्यम्, द्वित्वेनैकरूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वये वाक्यभेदाभावात् ध्रुवत्वद्वि-
 छिन्दीत्यत्र प्रत्येकं छिन्नादन्वयवति, तत्र, घटवति भूतले घटपटौ न सख इति वास्यत्वं घटपटोमपत्त्वाच्चिच्छाभाववचवत् तात्पर्यवशात् उक्तश्रुतेरपि मुक्तौ
 म्रियाभियोगपत्त्वाच्चिच्छाभावात्स्यैव प्रत्ययात्, अन्यथा—‘सुखमाल्यान्तिकं यत्र शुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियं । तं वै मोक्षं विजानीयात् दुष्प्रापमकृतात्मभिः,’ इत्यादिदु-
 स्तमयमुक्तिचोपकस्मृतिविरोधापत्तेः । न च तत्र सुखद्वन्द्वं औपचारिकं, यापकाभावात् । न च द्विरीरादिकं विना सुखायनुत्पत्तिर्वाधिका, द्विरीरादेर्जन्या-
 त्मविशेषगुणत्वावशिष्टं प्रत्येकं हेतुत्वात् तत्र च जन्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्यैव शरणादेरिव मुक्तिकालीनज्ञानसुखादेरपि व्यावृत्तत्वात् । न च तत्र-
 कारणान्तरकृत्येन गौरवम्, आगममूलत्वात् । न च अन्यभावस्य सतो ध्वंस आवश्यकः, अभावस्यैव प्राप्त्यपि कस्याचिदुत्पन्नस्याप्यविनाशसम्भवात्,
 अन्यभावात्त्वेन नाशहेतुत्वे मानाभावात् । नाशकारणानां नाशनिष्ठतयैव हेतुतया दोषाभावात्, कालिकसम्बन्धेन घटत्वपटत्वादित्यस्वरूपजन्यत्वस्य नानात्वात् ।
 किञ्च अन्यभावात्त्वेन नाशहेतुत्वेऽपि कथं मुक्तौ सुखादिध्वंसस्तत्र प्रतियोगितया योग्यात्मविशेषगुणनाशं प्रति ऐकाधिकरण्यागच्छिन्मस्यपूर्ववृत्तितसम्बन्धेन योग्य-
 विशेषगुणत्वेन हेतुत्वान्मुक्तौ विशेषगुणानुत्पत्त्या पूर्वविशेषगुणनाशायोगात् । न च सुषुप्तिमाकालीनज्ञाननाशे व्यभिचारपारणाय स्वपूर्ववृत्तित्वं स्वाधिकरणसंग्राम-

भावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं वाच्यमतश्चरमज्ञानंमुखादेर्द्वितीयक्षणविशिष्टस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम्, एवं सत्यन्यत्रापि स्वस्यैव स्वनाशकत्वप्रस-
ङ्गात्, अपेक्षाबुद्धेरपि तृतीयक्षणे ध्वंसप्रसङ्गात्, अनन्तक्षणप्रवेशे लाघवात् स्वप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपस्यैव स्वपूर्ववृत्तित्वस्य सम्बन्धमध्ये निवेशात्, तत्तज्ज्ञान-
भिसत्त्वस्य नाश्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् सुपुसौ प्रमाणसिद्धतया ज्ञानमुखादिनाशकान्तरस्वीकारेऽपि मुक्तौ तत्स्वीकारे प्रमाणाभावात् । यत्तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविवि-
विशेषगुणत्वेन नाशयता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविविधेषुगुणत्वेन नाशयता, अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वभ्रत्यक्षं च विशेषसामग्रीं चरमज्ञानादिकं तूत्तर-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वमेव स्वस्य नाशकमिति, तत्र, एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविविधेषुगुणत्वेनैव नाशकत्वौचित्यात् । यत्त्वात्मनोयोगादिनाशदेव मुक्तौ ज्ञानमु-
खादिनाश इति, तत्र, आत्मनोयोगादिनाशस्य स्वप्रतियोगिजन्यज्ञानमुखादिनाशकत्वे ज्ञानमुखादीनां बहुक्षणवस्थाधिताप्रसङ्गेन परस्य सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् ।
त्रजुसूत्रनयावलम्बिनस्त्वाहुरखण्डज्ञानसुखसन्ततिरेव मोक्षः । न च सन्तत्यनुपपत्तिः, पूर्वपूर्वज्ञानक्षणानामुत्तरोत्तरज्ञानोपादानत्वेन तदुपपत्तेः । न च संसा-
रेण सुपुसाद्यवस्थायां ज्ञानादिविच्छेदात् सन्ततिविच्छेदः, तदाप्यव्यक्तज्ञानोपगमात् । न चैवं जाग्रत्पुण्यवस्थासङ्करः, व्यक्ताव्यक्तज्ञानयोगात् तदसंङ्कर्या-
त् । सुपुसौ सतो ज्ञानादेः कथमनुपलक्षणमिति चेत्, अथविकल्पकाले गोदर्शनस्येवेति विभाव्याताम् । न च गुणपञ्चानन्दयानभ्युपगमात् तदा तदसम्भवः,
साविकल्पकाविकल्पयोर्गुणपट्टत्वेननुभवात्, अन्यथा यदा मया गौर्दृष्टस्तदाऽश्वो विकल्पित इत्युत्तरकालं प्रतिसन्धानं न स्यात् । ज्ञानादीनां क्षणरूपता च
क्षणसत्तया सिद्धा, क्षणसत्तायाः क्षणतादात्म्यनियतत्वात्, क्षणस्वरूपे तथा दर्शनात्, समर्थश्च क्षणः सजातीयक्षणमारभत एव, शरीराद्यपेक्षाकारणानामनि-
यतत्वात् तद्विरहेऽपि मुक्तिकालीनज्ञानाद्युत्पत्त्यविरोधात् विशिष्टदेशकालादेशोपेक्षोहेतोस्तदाप्यक्षतत्वादिति । सङ्ग्रहयत्नयत्नलम्बिनस्तु सङ्गिरन्ते—कर्मक्षयाविभूतं
सुखसंवेदनमेव मुक्तिः, तद्धि जीवस्य स्वभावः सेन्द्रियेदहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणेनाच्छाद्यते प्रदीपस्यापवरकावस्थितपदार्थप्रकाशकत्वस्वभाव इव तदावारक-
शरावादिना, तदपगमे तु प्रदीपस्येव जीवस्यापि विशिष्टप्रकाशस्वभावोऽप्यन्तसिद्ध एवेति, शरीराभावे ज्ञानाद्यभावोऽप्येय एवान्यथा शरावाद्यभावे प्रदीपादेरभा-
वप्रसङ्गात् । शरावादेः प्रदीपाद्यजनकत्वान्नोक्तप्रसङ्ग इति चेत् । न । तथाभूतप्रदीपपरिणत्यजनकत्वे शरावादेस्तदनावारकत्वप्रसङ्गादिति दिक् । सेयं
मुक्तिः स्फटिकनिर्मलामव्यावर्थां सिद्धिशिलागुणगतेनात्मना लभ्यते क्षीणकर्मणः स्वभावात् एवोर्ध्वगतिमत्त्वेन तत्र गमनात्, परतो धर्मोस्ति कायविरहेण

गतिमतिश्चात् । ननु कथमेतत् सङ्गच्छते आत्मनो विभुत्वेन गत्ययोगान्मुच्यन्तेन क्रियासमवायिकारणत्वात्, न चात्मनो विभुत्वमसिद्धम्, बुद्ध्याधिकरणं
 द्रव्यं विभु नित्यत्वे सत्यस्मदादुपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वात् आकाशवदित्यनुमानात् तस्मिन्नेति चेत् । न, अदोऽनुनियतपरिमाणवत्तयात्मनः प्रत्यक्षत्वेन पतस्य
 प्रत्यक्षत्वाधिकत्वात्, आत्मैकत्वपरिमाणे न योग्ये इति टीकाकारवचनात् अमत्यसमासपरिमाणमिति चेत् । न । अद्रव्यनस्य प्रमाणमायत्त्वात् । नन्वेवमात्मनि
 मूर्तत्वप्रदे एव विभुत्वाविभुत्वसंश्रयो न स्यादिति चेत् । न । तत्र तमस्यालोकाभावत्वप्रदे संशयवत् संशयवर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तद्वद्भावं
 ज्ञानमाप्यसंशयाद्वा तदुपपत्तेः । शुद्धगुणत्वमवितेयेन दृष्टान्तस्य साधनैकत्वाच्च, तथा हि द्रव्यो द्रव्यं क्रियावत्त्वात् पृथक्, न चासिद्धिः, सहरणवायु-
 वद्वद्वारादुपातशैलादिमतिपातैस्तत्सिद्धेः । यद्वा भगवान् भाव्यस्मरः—'जं ते पोगल्लमाया सकिरिया नावहरणामो ॥ धूमोव सहरणमो द्वाराणुवि-
 हाणमो विसेसेण ॥ तोयं व निर्वनाइसु पदियायामो अ वाउव—'चि, सहरणादयश्च संयोगविशेषा इति कार्येण स्मरणादुमानम् । वस्तुत आगवोऽयं शब्द
 इति मलत्तादेव शब्दे क्रियावत्त्वसिद्धिः । न च पवनगतैव गतिः कार्यमाणा शब्दे आरोप्यते स्वाभाविकगतेरन्यगत्यनुविधानानुपपत्तेरिति वाच्यम्, इन्द्रनी-
 स्मभागेतिन्द्रनीलागलानुविधानवदुपपत्तेः, अन्यथा श्रोत्रेण शब्दग्रहणं न स्यात् तस्य शब्ददेहेऽयमानात्, गमने वाऽप्यान्तरालवर्चिनामपि शब्दानां ग्रहणमस-
 ज्ञात्, अनुवात्मातिवातवियन्तात्तेषु च प्रतिपत्त्यमतिपत्तीपत्यमतिपत्तिमेवाभावमसङ्गाच्च, तस्य तत्त्वोपकारापर्ययोवात् । अयं वीणाकाशसंयोगेन स्वावच्छेदका-
 वच्छेदेन जनितेनायश्चब्देन वक्ष्यदिसु निमित्तपवनतारतम्ये कद्रव्यगोलम्बन्यायेन तारमन्द्रादिरूपा दक्ष शब्दा आरभ्यन्ते निमित्तपवनतारतम्ये तु दक्षदिसु
 वीचीतरङ्गन्यायेनैक एव शब्द आरभ्यते एवं तैरपीति श्रोत्रमात्रेः सुयदत्वात् नानुपपत्तिरिति चेत्, न, एवं सति वीणावयोऽपि पूर्वपूर्वसमानजातीयसङ्ग-
 ममवा अन्या एव सस्येण सम्बध्यन्त इत्यभ्युपगमस्यापि प्रामाणिकत्वमसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञानाद्रीणावच्छेदकत्वनसिद्धेर्नियमुपगमो युक्त इति चेत्, शब्दे-
 ऽपि प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिः किं कानेन मक्षिता । स एवायं शब्दो यदुदवीचरत् चैत्र इत्यापि हि प्रत्यभिज्ञानमवाधितमेव । तारमन्द्रादिभेदेन भेदे ध्रुवे
 साजात्यमेव प्रत्यभिज्ञापिपय इति चेत्, न, तथापि यत्र नोक्तभेदस्तच्छब्दस्यैकत्वनिपमात् श्रोत्रमात्रेर्दुष्टत्वात्, तार एव शब्दो दूरे मन्दो जात इत्यनु-
 भवादेकस्यैव तारमन्द्रादिवरिणितिभेदाभ्युपगमाच्च । अपि च श्रोत्रमपि नाकाशं वाधिर्यायभावमसङ्गात् किन्तु मूर्धमेवेति न तस्य शब्दो गुणः । किञ्च

शब्दस्याकाशगुणत्वे सर्वस्य सर्वशब्दग्रहणापत्तिः श्रोत्रसमवायाविशेषात्, तत्पुरुषीयकर्णशब्दुल्लवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावाच्छिन्नाश्रयायास्तत्पुरुषीयशब्दग्रहं प्रति हेतुत्वे प्रहागौरवात्, द्रव्यत्वे तु संयोगेनैव श्रोत्रेण ग्रहणोपपत्तौ लाघवम् । शब्दस्य सूर्यत्वे तत्साक्षात्कारो न स्याद्विषयतया मूर्त्तमत्यक्षत्वाविच्छिन्नं प्रति समवायेनोद्भूतरूपवत्त्वस्य हेतुत्वादिति चेत् । न । द्रव्यमत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताविशेषस्यैव हेतुत्वात्, स च व्यावृत्तिविशेषः शक्तिविशेषो वेत्यन्यदेतत् । श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थापकत्वेन शब्दस्यास्वग्रुणत्वसिद्धिरिति तु मन्दं, इन्द्रियान्तराग्राहकत्वस्यैव भिन्नोद्भिद्यत्वाप्यत्वात् तत्र गुणप्रवेशस्य गौरवकरत्वात् । इत्थं च श्रोत्रेन्द्रियं द्रव्याग्राहकं रूपस्पर्शग्राहकवहिरिन्द्रियत्वात् रसनवदिति निरस्ताम्, अप्रयोजकत्वात्, द्रव्यग्रहप्रयोजकप्रत्यासत्त्यभिधानेन तद्विरह रूपविषयवाधकतानुत्थानात् । इत्थं च शब्दो न पौद्गलिकः स्पर्शगन्वाश्रयत्वात्, अतिनिविडप्रदेशमवेशनिर्गमयोगोरप्रतिधातात्, पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धेः, मूढममूर्त्तान्तरोरप्रकत्वात्, गगनगुणत्वाच्चेति हेतवो निरस्ता वेदितव्याः, भापार्वणोदेस्तदाश्रयस्य स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शगन्वाश्रयत्वस्यासिद्धेः, भित्त्यादिकमुपभिय प्रसर्पिणा मृगमदादिद्रव्येण द्वितीयस्यानैकान्तिकत्वात्, वृतीयचतुर्थयोश्चोल्कादिना ध्रुमादिना च तथात्वात्, पञ्चमासिद्धतायास्तु प्रदग्मितत्वादिति । उच्छृङ्खलनयायिकास्तु निमित्तपवनस्यैव गुणः शब्दोऽत एव तन्नाशोऽत तन्नाशः समनायिकारणनाशस्य समवेतकार्यनाशं प्रति हेतुत्वात्, कर्णसंयुक्तनिमित्तरापयनसमवायाच्च तद्ग्रहः । न च वीणावेणुमृदङ्गदेरेव कुतो नायं गुण इति वाच्यम्, तेषामनुगतत्वात् निमित्तपवनस्यानुगतत्वेन तत्समनायिकारणत्वाच्चित्वात् अन्येषां निमित्तकारणत्वे क्लृप्तेऽपि समवायिकारणत्वाकल्पनात् सम्बन्धभेदेन कारणताभेदादित्याहुः, तदसत्—पवनगुणत्वे शब्दस्य तत्स्पर्गस्यैव स्पर्शानप्रसङ्गात् तस्य स्पर्शानप्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात् । शब्दे गुणस्पर्शानजनकतावच्छेदकजालभागात् न दोष इति चेत्, न, तादृशजातेरसिद्धेर्गुणचाक्षुषजनकतावच्छेदिकया साङ्गून्येदिति दिग्, अधिकं मत्तृतास्याद्वाद्ग्रहस्यज्ञानार्णयोरनुसन्धेयम् । महत्त्वालपत्वसंवन्धाच्च शब्दो द्रव्यम् । न च तीव्रत्वमन्दत्वाभ्यां तदुपपत्तिः, शब्दगुणत्वसिद्ध्या तयोर्गुणगतजातित्वासिद्धेः । इयत्तानवधारणेऽपि परिमाणवधारणं च नायायिव न विरुद्ध्य, मन्दतीव्रताभिसम्बन्धादल्पमहत्त्वप्रत्ययसम्भवे च मन्दतीव्रवाहिर्नोद्भागिरिसरिरीस्योरल्पमहत्त्वमसङ्गात् । कारणगताल्पत्वमहत्त्वयोः शब्दे उपचार इत्यपि वैलक्षण्यभाति, यदादावपि तथाप्रसङ्गात् । एकादिसङ्ख्यासम्बन्धित्वाच्च गुणवत्त्वम्, आधारगतसङ्ख्यायास्तत्रोपचारे नियमादेकत्वमेव प्रतीयते, कारणगतसङ्ख्येयोपचारे च बहुत्वमेव जायेत, यथाविरोधं

तादृशोपपाद इति यात्मन्यपि, अयं सत्त्व्याधार्योपाविरोधादिति, अयं गुणत्वासिद्धेः सिद्धं साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य । एतेनैदमपि प्रत्युक्तं—ज्ञानं परममहं-
रूपेण्यन्तममनेन निनेगुणत्वे सति प्रदेयगुणत्वाच्छब्दविति । यदप्याह साधनसंयुक्ते आध्यान्तरे कर्मपरमते एकद्वयत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वाद् धे-
परिगुणानादात्मविभुत्वसिद्धिरिति, तदपि न, साधनसंयोगणद्वित्वसम्बन्धेनादृशस्यासम्बन्धेनो दीपान्तरादिमुक्ताफलाप्याकर्षणहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादेत्तात्सिद्धेः । तत्र-
स्यसंज्ञानयस्थितोपरारण्यहेतुत्वस्य प्राप्तमयत्नादायवर्धनादात्तास्थितशरासनाध्यासनमयत्वे दूरस्थितलक्ष्यमात्रिक्रियाहेतावतथादर्शने च विविचक्षकिकत्वाद् भा-
षानाम्, अदृष्टस्य साधनसंयोगे, विनापि कार्यहेतुत्वाद् न साध्यासिद्धिः, अयस्मन्तन्त्रात्मकस्पर्शगुणेन व्यभिचारश्च । न च तत्सर्वस्य न लोकाकर्षणहेतुत्वमन्य-
यासिद्धत्वादिति वाच्यम्, तदुक्त्येव क्रियोत्कर्षाद् तस्य तदेतुत्वाद् । एतेनादृष्टमेवायस्मान्तेनाठ्यामाणलोहदर्शने सुखवद्वृत्तसो निवृत्तस्यत्वेन तत्क्रियाहेतुरिति
परान्तम्, हेतुगुणतादृक्कल्पनाया अन्यायत्वात्, अन्यथान्यथापि तदेतुत्वमसङ्गात् । यदपि अत्रुजिघासाया कृतेन ज्ञेययोगेन यत्त्वयेवाहमुपननात् तस्य
च क्षमातसम्बन्धाद् कथमात्माविभुत्वं विना फलोपपत्तिरिति, तदपि न, तत्क्रियेवैपक्ष्यस्य कारणत्वस्यासम्बन्धेऽप्यविरोधात्, - सम्बन्धव्यतिरेके वा तस्य
प्रकृते सम्बन्धवैपक्ष्यरूपस्यावश्यकत्वादिति । अथात्मनो महत्त्वं वावभिर्विवादं द्रव्ययाधुप्यं प्रति कल्पनीयहेतुभावस्य महत्त्वस्य लाघवेन अन्यद्रव्यसाक्षात्कार-
त्वापरिचयं मत्स्ये हेतुत्वकल्पनादात्मसाक्षात्कारनिर्वाहायामनि महत्त्वस्यावश्यकत्वात्, तत्र महत्त्वं न अन्यं, कार्यं हि महत्त्वमवयववहुत्वजन्यं स्यात् तन्माह-
रात्मन्ये वा मयमन्यं वा न च धितयमपि निरवयवस्यात्मनः सम्भवतीति, एव चायं प्रयोगः आत्मा विष्टुर्नित्यमहत्त्वादाकाशवदिति चेत्, अत्रोच्यते—अत्र
हि परमपदद्वयपरिमाणवत्त्वसंज्ञं विष्टुत्वं साध्यते, न च नित्यमहत्त्वे सत्यपि परमप्रकर्षविपर्ययं भाषते क्वचिर्चक इत्यमर्योजकोऽयं हेतुः । अपकृष्टत्वे तस्य
ग्राह्यवत्त्वविपर्ययस्य गगनमहत्त्वाविकायकर्पस्य यदुत्वमन्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्, न, परमाणुपरिमाणसाधारणतया तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्, वृष्टिम-
हत्त्वावच्छेदकत्वेन तस्य साङ्गान्तात् तादृशप्रकर्षस्य जातिव्यासिद्धेय, परमाणुपरिमाणानभ्युपगमे च गगनपरिमाणानभ्युपगमेऽपि किं सतिभाववति । उक्ताप-
कोणं क्रमवत्त्वेन परमाणुपरिमाणव्यावृत्तत्वमपि दीयत इति चेत्, आत्मपरिमाणव्यावृत्तत्वस्यापि तत्र दाते किं तत्र ग्रहयङ्गा, उभयाभावनिवेशे हि न कमपि
दोषं दृश्यते न चेतु आत्मपरिमाणपरिणतिविशेषे अतीरनाप्रकर्षणो हेतुत्वात् तस्य नित्यत्वासिद्ध्या स्वरूपासिद्धौ हेतुः । नन्वेवं शरीरपरिमाणमेवेनात्म-

परिमाणभेदात्तत्वेदापत्तिः परिमाणभेदे द्रव्यभेदानियमादिति चेत्, न, एकत्र घटे श्यामरक्तादिरूपभेदेऽपि घटाभेदवत्परिमाणभेदेऽपि आत्माभेदोपपत्तेः, विशिष्ट-
भेदस्य च शुद्धद्रव्याभेदापरिपन्थित्वात् न दोषः । इत्यमेव च क्षणभेदसमर्थनं सङ्गच्छते । नन्वेवं बालयुवशरीरादेरिवात्मन उत्पत्तिः स्यादिति चेत्, स्वाधि-
करणक्षणध्वंसानाधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा पर्यायनियता सा न भवत्येव, विशिष्टस्वाधिकरणक्षणध्वंसानाधिकरणक्षणसम्बन्धरूपा तु सा द्रव्येऽपि सम्भविस-
म्भवा न निषिद्धयत इति किमधिकं पर्णयुज्यते । अत एव तद्वेवात्मनः सावयत्वेन कार्यत्वापत्तिरिति निरस्ता । प्रागसतः सत्तालाभरूपस्य कार्यत्वस्या-
सिद्धेः, पूर्वकारपरित्यागेनोत्तराकारोपादानरूपस्य च तस्यात्मन्यप्यविरोधात् । न च सावयवत्वे तस्य प्राक्प्रसिद्धसमानजातीयवयवारभ्यत्वप्रसक्तिरिति वाच्य-
म्, तथाव्याप्त्यसिद्धेर्घटादिना व्यभिचारात्, घटादिर्हि सावयवोऽपि न तन्तुवत्प्राक्सिद्धसमानजातीयकपालसंयोगपूर्वकः, मृत्पिण्डात्म्यमेव सावयवरूपाद्या-
त्मनः प्रादुर्भावात् । सावयवत्वे आत्मनो नाशः स्यात् घटवदिति चेत्, स्यादेव, संसार्यवस्थानाशेन तद्रूपतया तस्यापि नष्टत्वात् सर्वथा नाशस्य च घटेऽप्यसिद्धेः ।
एकान्तेनासतश्चात्मन उत्पत्तौ मृष्टात्तौ स्तनादौ मृष्टात्तौ स्यात् तस्या इष्टसाधनतास्मृत्यधीनत्वात् तस्याश्च पूर्वभवानुभवाधीनत्वात् । यत्तु प्रागवयवेषु क्रिया ततो विभागः ततः
पूर्वसंयोगविनाशस्ततो द्रव्यनाश इति प्रक्रिययात्मनाशः स्यादिति परस्याकृतं, तत्र, तथाविनाशो पूर्वजननि स्मरणाद्यभावमसङ्गात् । न चायमेकान्तोऽवयवक्रियादिकं
विनैव सुवर्णकारव्यापारात्कटकस्य केयूरीभावे कटकध्वंसप्रतीतेः । एवं च मूर्त्तशरीरानुप्रवेशेनात्मनो मूर्त्तत्वापत्तिरपि परास्ता । यतः किमिदं मूर्त्तत्वम् इयन्नाव-
च्छिन्नपरिमाणयोगो रूपादिसन्निवेशो वा । आद्ये इष्टापत्तिः । न ह्यविभुद्रव्यस्य मूर्त्तत्वं न मन्यते कश्चिद्विपश्चित्, नान्त्यः, मूर्त्तानुप्रवेशिनो रूपादिप्रचव्या-
प्तिविरहात्मनस्येव व्यभिचारात् । न च मूर्त्तमहत्त्वेनापि तद्व्याप्तिरस्ति अप्रयोजकत्वात् । एवमात्मनो मूर्त्तद्रव्यत्वेऽचेतनत्वापत्तिरपि परास्ता । सहचारदर्शनमात्रेण
व्याप्त्यग्रहात् ; अन्यथा विभुत्वेऽप्याकाशादिवत्तथात्वं स्यात् । शरीरखण्डने शरीरव्यापिनो जन्तोरपि खण्डनमसङ्ग इत्युपसर्गसंज्ञाभिधानं, शरीरखण्डने कथ-
ञ्चित् तत्त्वखण्डनस्येष्टत्वात्, शरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीरानुभवेश आत्मनः खण्डनं तच्चात्र विद्यत एवान्यथा खण्डितशरी-
रप्रदेशस्य कम्प्येणलब्धिर्न स्यात्, आत्माविभुत्ववदेऽपि खण्डितशरीरे मनोन्तरप्रवेशनिर्गम्येणमात्राधिकत्वरूपमिति दिक् । आत्माविभुत्ववदे ज्ञानादीनाम-
व्याप्यवृत्तित्वात्, घटादाववच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाद्यभावस्यापादकस्य सत्त्वात् तत्रावच्छेदकतया ज्ञानाद्युत्पत्तिवारणायवच्छेदकतया तदात्मविशेषगुणत्वाव-

पिच्छं प्रति तादृशस्येन तदृशीरत्नादिनाऽनन्तार्थकारणभावकल्पने गौरवं, देव्यापित्वादे तु तेषां व्याप्यवृत्तित्वाभोक्तगौरवम् । न च देवहृदयेष्वज्ञानादेः
 क्रमेण सर्वदेहसम्पन्नात् सर्वयोगलघिरित्यपि सम्यक्, युगपत् तत्र सर्वत्र ज्ञानमुत्पादुपलम्भात् । न चाशुद्धयेयोगपराभिमानः, अन्यत्रापि तदा प्रसक्तो,
 शक्यं हि वक्तुं यदादिरप्येकावयववृद्धिपराशुद्धयेरुपपत्तयेव्यवयवेषु प्रतीयत इति । अत एव सौगतोऽपि तत्रैकं निरन्तरं ज्ञानं कल्पयामिरस्ता, प्रत्यवयवमने-
 कमुत्पादिकल्पने सन्तानान्तरत्वं परस्परसमसङ्क्रमात् सर्वत्र शरीरे मय सुखमित्यनुसूतैकमस्ययविलोपात् । युगपद्भ्रातृभिरैकशरीरवर्षाभिरनेकनिरंशसन्निभकसु-
 तसंसेवदनेरूपराभश्चैकस्मननावयवदोष इति चेत्, तर्हि, अनेकोपादानस्य परामर्शविकल्पस्यैकत्वसम्भवे चार्वाकभित्तैकशरीरव्यपदेऽभागेनैकपरमाणूपा-
 दाननेकविज्ञानभावेऽपि तद्विकल्पसम्भवात् अनेकरूपाण्युपादानमेकं चेत् विज्ञानं सन्तानान्तरवदेकपरामर्शभावं इति धर्मवैधर्म्येऽभिहितं, न सुभाषितं स्यात् ।
 एवं च ज्ञानादीनां ज्ञानाद्यभावाविरोधस्यावच्छेदकार्थस्यैव कल्पनाच्छापवम् । अथ योननार्वाकमहं गत इति प्रतीतेरात्मनः कित्यावत्त्वेन मूर्धत्त्वसिद्धेर्न
 विमुक्तं, न च मनः शरीरं वा तन्मवहारविषयः, तस्याहमत्ययावेधत्वादित्युद्धः । आत्मनः शरीरव्याप्तिस्त्वे चेदं मानश्च-आत्मा शरीरमानः । शरीरव्यापित्वेनो-
 पलभ्यमानगुणवत्त्वादिति । न च मूलावच्छेदेन प्रतीयमानकपित्तयोगादिभूतो मरीचरस्य मूलमात्रमणक्तत्वाभावेन व्यभिचारः, कपित्तयोगस्य मूल एव हृत्तेजः,
 दृष्टे तु परम्पर्येव प्रतीतेः, तस्योगुणत्वनिर्णयार्थेऽधिकं भक्तजज्ञानार्जनस्याद्वाद्वात्स्योऽनुसन्धेयम् । नन्वात्येव नास्ति तद्वाहकमभावाभावात् मलसस्य
 तन्मात्रसरावदुमानागमयोधामाणक्त्यादिति कस्य मोक्षः । न चैक्यावयवमाण्यामाण्यायवोर्व्यावादाः, एतस्य प्रमाकरस्तत्तत्प्रमाण्याभावेऽपि धमजनकत्वाभावेन
 विषयावाधात् । न च भवतोऽपि तन्मलितैकमभावावाच्छृणीम्भावः श्रेयानिति वाच्यम्, तद्विपर्ययसाधकमानाभावेऽपि पराम्युपगते पर्यजुयोगस्य मुक्त-
 त्वात् तस्य सन्देहनिश्चासिद्विमुक्तत्वात् तदनुचरे परस्य निग्रहात् अत एव सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सुत्राणि दृष्टस्यतेरिति चार्वाकैरभिहितमिति चेत्, न, अनुमा-
 नागमाम्यामात्मारिद्धेः, न त्वनुमानमभिमार्गं, धृमादिज्ञानेन वक्ष्यादिकमभिमार्गं ग्रहस्यनुपपत्तेः । सम्भावनयैव च तत्र प्रवृत्तिः संवादेन च तत्र ग्रामाण्याभिमान-
 मिति चेत्, न, अष्टहोतृसंसारकवक्ष्यादिसृष्टीरूपायां सम्भावनायामसद्विषयिण्यां परमार्थसत्त्वलक्षणविषयाध्यसविषयकल्पसंवादायोगात् । अयोक्तसं-
 वादाभिमानादभ्यसम्यक्त्वैकविषयविषयकल्पसंवादादेव ना तत्र ग्रामाण्याभिमान इति चेत्, न, संवादाभिमानोऽपि तद्विज्ञाभिमानादित्याणनवस्थानादनु-

पदोक्तसंवादस्य च सद्विषयकत्वरूपप्राप्त्यासहचारात् । अध्यक्षमूलकविषयविषयकत्वरूपसंवादस्याध्यक्षमूलकाध्यक्षान्तरसाधारणस्योक्तप्राप्त्यरूपसहचारोऽव्यक्षत इति चेत्, न, तथापि दृष्टसाधेय्येणानुमानप्राप्त्यसाधनस्यानुमानप्राप्त्यानभ्युपगमे दुःसमाधानत्वात् । अथागृहीतासंसर्गकार्थस्मृतिरूपोक्तकौटिकसंशयरूपा वा सम्भावनैव संस्कारोद्बोधकेन साधारणधर्मदर्शनरूपेण वा लिङ्गदर्शनेन जनिता अनुमितिकार्यकारिणी सम्भावनाया एव बहुशो व्यवहारहेतुत्वादिति चेत्, न, अप्रमाणेनार्थोसिद्धः, प्रामाण्यसंशयस्य च प्रवृत्त्यप्रतिबन्धकत्वात् स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयायोगाच्च । न च निर्विकल्पके प्रामाण्यं न सन्दिह्यत एव किन्तुत्तरकालभाविन्यनुगतकारावगाहिनि सविकल्पकं एव, तत्र प्रमाणाभावेन स्वतः प्रामाण्यग्रहायोगादिति वाच्यम्, सामान्यस्य सत्त्वव्यवस्थापनेन सविकल्पकस्यापि सद्विषयत्वात् । किञ्चानुमितेः सम्भावनारूपत्वे स्मराभि सन्देहीति वानुव्यवसायः स्यात् न त्वनुमितेर्भावितात्युपनीतानुमितित्वाभिमानात् तथातुव्यवसाय इति चेत्, तर्हि साक्षात्करोमोतिथियोऽनभिमानत्वे का गत्याशा, न च त्वन्मते प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणत्वं युक्तम्, स्वरूपव्यवस्थापकधर्मस्य तल्लक्षणत्वात्, स च धर्मोऽविर्सवादित्वस्वरूपस्तस्य च प्रत्यक्षप्राप्त्यानेन गृहीताविनाभावस्यैव तद्व्यवस्थापकत्वं, सहचारमात्रस्याव्यवस्थापकत्वात्, अन्यथा पाथित्वस्य लोहलव्यत्वव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात्, अविनाभावग्रहप्रकारस्य सौलभ्ये च सिद्धमनुमानेन, विभिन्नप्रमाकरणत्वेन तस्य प्रमाणान्तरत्वात् । प्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यसम्भावनायां च समुच्छिन्ना तद्विनिश्चयका, सन्मात्रालम्बनस्वविषयप्राप्त्यावगाहिनिर्विकल्पस्य स्वमेऽव्यप्रतीतेः । यत्तु प्रत्यक्षस्यापि तान्त्रिकलक्षणांलक्षितस्यैव लोकसंख्यवहारचतुरस्य प्रामाण्यं नातथाभूतस्यात् एवानुमानमपि तान्त्रिकलक्षणलक्षितमेवाप्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते न गोपालाद्यनलप्रतिपत्तिरुपपत्तिरिति, तदसत्, तस्यापि वस्तुतस्तान्त्रिकलक्षणलक्षितत्वादित्यनुमानं प्रमाणमेवमागमोऽपि । यदप्युक्तं पर्यनुयोगमात्रं क्रियत इति, तत्र पर्यनुयोगोऽव्यप्रमाणमूलकः कथं परं प्रति कर्तव्यः । अथ परस्यातिप्रसङ्गापादनरूपपर्यनुयोगे न दूषणमिति चेत्, न, तस्यापि व्याप्तिमूलत्वात् तत्प्राप्त्ये अनुमानप्राप्त्यापातात् । अनुमानं चास्मिन्-ज्ञानादयो द्रव्याश्रिताः गुणत्वाद्वृषवादिति । न च भूतान्येव चैतन्योपादानानि, प्रत्येकं तेषु सत्त्वकाठिनत्वादिवत्तदुपलम्भप्रसङ्गात् । शक्तिरूपेण प्रत्येकं भूतेषु संत्येव चेतना नोपलभ्यत इति चेत्, नन्वियं शक्तिश्चेतनातो भिन्नाऽभिन्ना वा, अथ, चेतनाशक्त्योरसम्बन्धः, प्रत्येकं भूतानां तच्छक्तित्वागित्वेऽपि चेतनयोगानुपपत्तिश्च । अन्त्ये शरीर इव तत्र तदुपलम्भप्रसङ्गः । अनभिध्यतत्वात् तदनुपलम्भ इति चेत्, ननु केयमनभिध्यवितः ।

अनुपलब्धिर्वाचरणी घा, आग्नेऽनुपलब्ध्यानुपलब्धिर्वाचरणीत्यनुपलब्धम्, अन्त्ये चावरणे स्वप्नानमतिवन्धकसाम्यञ्च इति तादृशातिरिक्तपदार्थाभ्युपगमे तत्त्वसङ्ख्याविरोधः । न च भूतस्त्वम् तेषामन्यतरदेव वापरणं, व्यञ्जकत्वावरणत्वयोर्विशेषेन तत्वेनाभियतानां भूतानामावरणत्वायोगात् । विशिष्टपरिणामाभावात्प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यावरणादेति वान्नजस्त्यतम्, तथा सति परिणामस्यैव व्यञ्जकत्वमसद्भावात्, परिणामस्य भूतामेव सदा तदभिव्यक्तिमसद्भावात्तत्रेव च तत्त्वसङ्ख्याविरोधात् । परिणामम्यक्ताले भूताभिन्न इति तु कालानभ्युपगमादनुक्तिसम्भवं, लोकसिद्धस्यात्मनोऽप्याभरणमसद्भावात् । न च सस्य न लोकसिद्धत्वं, जातिस्मरणविव्यङ्ग्यनिर्णयवृत्तमस्ति । भूतसङ्ख्यात्वाच्चैतन्योत्पत्त इत्यपि न समीचीनं, प्रत्येकमसतः समुदायादप्यनुत्पादादत्रैतल्लवत् । अन्वयादावसतोऽपि स्यूक्तवस्य घटादावुत्पादानोक्तसद्भाविरिति चेत्, न, उपादानेऽसतः कार्यस्योत्पत्तौ पञ्चमभूतस्याप्युत्पत्तिमसद्भावात् । हेतोस्तदजननस्यमावत्तात् न तदुरपनिरिति चेत्, तर्हि नापवात् असदजननस्यमावत्त्वमेव सत्र कल्प्यताम् । तत्रास्तत्रेऽपि क्वचित्कस्याविज्जननस्यभाव इति नातिमसद् इति चेत्, न, अननुगमात्, सज्जननत्वभावस्यानुगतस्यैव कस्यश्चित् युक्तत्वात् । किञ्च पूर्वोपरादिदेशमवष्टम्भावस्थिताः परमाणव एव स्यूक्तत्वमिति तेषामेव तयामावाप्त तत्रास्तत्त्वं स्यूक्तत्वस्य । न चैवं भूतसङ्ख्यात एव चैतन्यं, प्रकटावपि तत्त्वसद्भावात् । भिन्नसमाधानामेव भूतानां चैतन्योपादानत्वात् तत्सङ्ख्यात एव चैतन्यं, न घ सर्वभूतोपादानत्वं काव्यसिद्धं, बहुत्वसङ्ख्यायामेव तत्त्वसिद्धेरिति चेत्, न, भूतत्वाविशेषे भेदकाभावेन स्वभावाभेदात् । चैतन्यजनकानां तदजनकभूतेभ्यः स्वरूपेणैव भेद इति चेत्, तर्हि भूतेतरात्मकभेदमसङ्को भूतस्य भूतसंख्याभेदात्, तस्मात्तेषां अन्यभूतेभ्य मात्मोपपत्तीवर्तनेनैव भेदादतिरिक्तात्मसिद्धिः । न च शक्तिर्गुणकणिकादिद्रव्यसङ्ख्यातनानामपि साधकानां यथा भिन्नसमावता तथा भूतानामपि मिथः सेति वाक्यं, व्यक्तिसमाप्रत एव तेषां रसवीर्यविपाकादिभेदो न स्वभावभेदादित्युपगमात् । तदात्मकमाश्रित्य संस्थानादिभेदो यथा साधकानां तथा चैतनाच्चैतन्यभेदोऽपि भूतानां भविष्यतीति चेत्, न, तत्र कर्त्रादेर्नियामकत्वात् अत्र तदभावात् । भूतसामान्यस्याभूतव्यावृत्तिष्ववृत्ताविशेषे तदतिरिक्तव्यावृत्तिरूपभेदसम्भव इति चेत्, न, विवक्षितविद्वेषव्यतिरेकेण तादृशभेदस्य मियोऽपि सम्भवात्, अतस्यावृत्तेस्तु चेत्युच्यते घसुखो भेदाभावेन विभैकरूप्यमसद्भावात् स्वस्म्यस्य च सर्वप्राविशेषादिति दिग् । चैतन्यस्य देहधर्मत्वे च सूतवरेऽपि तदुपलम्भमसद्भावात्, न घ लावण्यादिवदुपपत्तिः, तेषां भूतवरेऽपि सत्त्वात्, अन्यथा तस्य तन्मात्रादेरुक्तत्वेन चैतन्यवदेवातिरिक्त-

हेत्वपेक्षणे ज्ञायांसादात्म्यसिद्धेः । न च तदा प्राणाभावाच्चदभावः, नलिकादिना पवनसञ्चारेऽपि चैतन्यानुपलम्भात् । स वायुर्न प्राण इति चेत्, न, तत्र प्राणत्वजातेरभावात् । किञ्च देहस्य चेतनत्वे तस्य प्रतिदिनप्रत्यान्यायभावे पूर्वदिनानुभूतस्योत्तरदिने स्मरणं न स्यात् अन्यदृष्ट्यान्याना-
स्मरणात् । एकचैतन्यसन्ताने वासनाफलैरुपपत्तेर्न दोष इति चेत्, न, आद्यसुतचैतन्यस्य चैतन्यानुपादानत्वात् । मातृचैतन्यं तदुपादानमिति चेत्,
तर्हि मात्रानुभूतस्य भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गे मातृचैतन्यसंसर्गस्य चैतन्योत्पादकत्वे तत्संलग्नघटादावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, स्वेदजाद्येषु मात्रभावेन तदनुरूप-
दप्रसङ्गाच्च । एतेन प्रदीपदृष्टान्तः परास्तः, दार्ष्टान्तिकवैधर्म्यात् । तस्माद् यदेकं चैतन्योपादानं स एवात्मा । अथ यथा द्योश्चिकस्य गोमयद्यश्चिकप्रभवत्वं तथा
ज्ञानस्याभ्यासरसायनमातापितृशुक्रशोणितादिनानाहेतुप्रभवत्यमुपपत्स्यत इति चेत्, न, रसायनादिस्यलेऽपि समानजातीयपूर्वाभ्याससम्भवात्, अन्यथा
समानेऽपि रसायनाद्युपयोगे यमजयोः प्रजापेधादिविशेषो न स्यात् । तस्मात् प्रजादीनां जन्मादौ न विशेषः शालूकोगम्यजन्ययोस्तु शालूक्योर्मिभ्यो विशेष-
दर्शनादेव विचित्रहेतुप्रभवत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्तु शरीरवृद्ध्या चैतन्यवृद्धेर्नैतन्यं शरीरोपादानमिति, तत्र, महाकायस्यापि मातङ्गाजगरादेरल्प-
चेतनत्वात् । शरीरविकाराच्चैतन्यविकारोपलम्भात् तस्य तद्धर्मत्वमित्यप्यनुद्घोष्यम्, सात्त्विकानामन्यगतचित्तानां वा शरीरच्छेदेऽपि चैतन्यविकारानुपलम्भात्,
सहकारिविशेषादपि कार्थीविशेषदर्शनाच्च । करचरणादियावदवयवोपादेयत्वे च चैतन्यस्य कराद्यपगमेऽपगमप्रसङ्गात् यत्किञ्चिदाश्रयापगम इव बहुत्वसङ्ख्यायाः,
तावदाश्रयनाशनाशयत्वे च मृतदेहसत्त्वे तदनाशप्रसङ्गात्, एतेन करचरणाद्यवयवेषु प्रत्येकमेव विश्रान्तं चैतन्यमित्यपि निरस्तम्, एकत्वावमर्शविलोपप्रसङ्गा-
च्च । घटीयपाकजरूपादीनामिव देहधर्माणामपि ज्ञानादीनां निमित्तनाशनाशयत्वान्नानुपपत्तिरिति चेत्, किं तर्हि तन्निमित्तं यन्नाशाज्ज्ञानादिनाशः, न
तावत्प्राण एव, तत्सत्त्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानादिनाशात् । न च यदिहात्तदा न ज्ञानाद्युत्पत्तिस्तदेव तादृशमनुगतं तन्निमित्तमिति वाच्यम्, तादृशस्योपयोग-
स्य प्रसाधितत्वेनात्मान्युपगमप्रसङ्गात् । अपि चाहंमत्ययप्रत्यक्षादेव सिद्ध्यत्यात्मा । न चायं प्रत्ययो लिङ्गजः शब्दजो वा, तद्व्यापारविरहे जायमान-
त्वात् । न च सविकल्पकत्वादप्रमाणं, सम्यग्दर्शनैर्निर्णयरूपत्वेन तस्यैव प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । न चास्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियाजन्यत्वादप्रत्यक्षत्वं, बाह्येन्द्रिय-
व्यापारविगमेऽपि स्पष्टताजीवातुक्तादृशस्वसंवेदनप्रत्यक्षोपगमात्, तद्व्यापारेऽपि च घटमहंजानामीत्याकारकज्ञाने तद्विषयत्वं तत्र कर्तृतयात्मनः कर्मतया विष-

यस्य क्रियात्वेन, च ज्ञानस्य भावात् । न च श्रीरस्मैषाव श्रावयथा प्रतिभासः । श्रावयति हि तन्मित्रस्य भिषगुपयता विद्वेषानाश्रयत्वात् श्रीरस्य चातथाभूत-
त्वात्, अन्यपान्पकारे श्रीरामप्रतिपत्त्यनेऽप्रमितिं प्रसिद्धयान् न स्यात् । यत्तु ज्ञानकर्मतया प्रजादेवच्छरीरस्य न ज्ञातृत्वमिति सम्प्रविटीकाठताभिमिति,
वयं, स्वकर्मत्वात्परकज्ञानाविपपत्त्यमोऽन्यया यामाह जानामीत्यभ्यात्मनोऽपि कर्मत्वादल्लभ्यत्वापत्तेः । ननु कुशोऽहं गौरोऽहमित्यादिमत्यानां देहधर्मः सहा-
ईकारस्य, सामानाधिकरण्याप्रसारेऽस्यैवाहंमत्ययविपयत्वं युक्तमिति चेत्, न, मुख्यार्हं गुरुर्यहमित्यादिमतीतिरेहत्वस्य सुखादिसामानाधिकरण्यवसायात् । न
चास्या, धर्मत्वं, बाधताभावात्, श्रीरे त्विदन्तमवतिषीषिकायाः सत्त्ववहमिदि, प्रतीतिर्धर्मत्वं, साहजवाक्ये त्वहमित्यदस्य मनुष्यकारित्यमर्थः, यथा स्वकार्यकारि-
भिः योऽहं सोऽहमिति, ममायमात्मेति तु, न मत्तया केवलः, याहन्मिच्छन्दमाश्रमेव, श्रीरेऽपि, ममेवमिति मन्दसाममेवेति, चेत्, न, इदमित्याकारकविपयतायाश्च-
ष्टादित्यपारानियम्यायाः श्रीरचाशुपादानभावात् । किञ्च बालश्रीरचपल्लादीनां युवश्रीरे सञ्जारादाश्रयश्रीरधर्मसंक्रमस्य स्वसन्तानवर्चिपूर्वश्रीराधीनतया
तादृशस्वाशुगवस्य कर्मणश्श्रीरस्य, तत्सञ्चारितभवेववात्मनः, सिद्धिः । एते आयायुज्ज्वि दुर्बिष्णान्, दुष्प्रसिद्धाणं कृष्णं कम्माणिमित्यादिकं आगमोऽपि विचित्र-
कर्मभोगुरात्मनः सत्त्वं व्यवस्थापयतीति, सर्वमवदात्तम् ॥ चार्वाकमतानुयायिनं सञ्चुद्धस्त्वैनायिकास्तु-अवच्छेदकतया ज्ञानादिकं मतिं तादात्म्येन कल्प्यकार-
णव्यक्तस्य, श्रीरस्मैव, समवायेन ज्ञानादिकं मतिं हेतुत्वकल्पनमुचितम्, न, वैषयात्मत्वं, जातिर्न स्यात् शुषिवीत्वादिना साङ्ख्यार्थोदिति वाच्यम्,
उपपत्तिसाङ्ख्यस्येव, जातिसाङ्ख्यस्याप्यवोपपत्तात् । न, च तथापि भूतचतुष्कमद्वैतत्वेन, श्रीरस्य शुषिव्यादिभिषत्वात् शुषिव्यादिचतुष्टयमेव तत्त्वमिति
प्रतिष्ठासंन्यास इति वाच्यम्, स्वाध्यायसमवेतत्वसम्बन्धेन, गन्धभाषस्य गन्धः प्रति, प्रतिसम्बन्धत्वेन तस्य भूतचतुष्कमद्वैतत्वात्वात्वायिवाविश्वरीरे
जलविपर्ययोपाभिन्तत्वादिति । न, चैवं, परात्यरूपस्यार्थोदीनामिव तत्त्वमेवतज्ञानादीनामपि चाशुपस्यार्थेन स्यात्प्राप्यमिति वाच्यम्, रूपादिषु जातिवि-
शेषयशुपगम्य, रूपाव्यवच्छेदेन, चाशुपं प्रति स्पर्शानुपपद्यत्वेन च स्पर्शमिति, प्रति प्रतिसम्बन्धकत्वेनात्, इत्यमेव रसादीनामचाशुपासाम्नैतत्त्वनिर्वाहात् । अथैवं
स्वज्ञानादेरपि, त्वं मत्प्रसमिति, चेत्, मनसैवेत्येवेति, । मनसिद्धौ, किं मानमिति, चेत्, अनुमानोपगमेऽस्तिद्वन्द्वः, अनुमितित्वस्य
मानसत्वाप्यपत्त्याशुपगमात् । न च, श्रीरस्यात्मनै, भूतकर्मवरेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, विज्ञातीयमनःसयोगाभावात् । आत्मनः श्रीरानतिरेके संयोगस्यः

पृथक्प्रत्यासत्तिवाक्यकल्पनेन लाघवम् । न च व्यणुक्तपरमाणुरूपान्नाश्रयप्रत्यक्षत्वाय चक्षुःसंयुक्तमहद्भूतद्रव्यरूपवत्समवायत्वादिना प्रत्यासत्तित्वे बुद्धिग्रहार्थे संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति वाच्यम्, द्रव्यतत्त्वसमवेतप्रत्यक्षे उद्भूतरूपमहत्त्वयोः समवायसामानाधिकरण्याभ्यां स्वातन्त्र्येण हेतुत्वे दोषाभावात्, किञ्चैवमुद्भूतरूपकार्यतावच्छेदकं द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव न त्वात्मेतरत्वमपि तत्र निविशत इत्यापि लाघवमित्याहुः । तदसत्, देहादीनां ज्ञानाद्युपादानत्वे प्रत्यभिज्ञानं न स्यादित्युक्तत्वात्, आश्रयचाक्षुषे जातेश्चाक्षुषत्वनियमेनात्मत्वस्य चक्षुषा ग्रहणप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवमहं शरीरवानिति वदहमात्मवानिति प्रतीतिः स्यात् न स्याद्वा अहमात्मवानिति वदहं शरीरवानित्यपि । न च संयोगस्य पृथक्प्रत्यासत्तिवाक्यकल्पनलाघवमपि न्याय्यम्, परमाणौ पृथिवीत्वादिग्रहणवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपयोः प्रत्यासत्तिमध्येऽवश्यं निवेश्यत्वेन बुद्धिग्रहार्थं तत्त्वविकारादुद्भूतरूपजन्यतावच्छेदकमपि मूर्त्तप्रत्यक्षत्वमेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्पुनरुक्तम् ऽप्युपगमेऽपि तदनतिरेकात्प्राप्तिसिद्धान्त इति, तत्र, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत एतादृशनिश्चयस्यैतदुत्तरदृहानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन धर्मविशेषसिद्धौ प्रमाभेदेन प्रमाकरणभेदात् । न चैतदुत्तरज्ञानत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकम्, अप्रामाण्यज्ञानशून्यानाहार्यातादृशनिश्चयं विनापि तदवच्छिन्नस्युत्तिसिद्धौ न्देहादिसम्भवेन व्यभिचारात् । न च गृहीताप्रामाण्यकाहार्याविनश्यदवस्थधूमपरमार्शविशिष्टायामविनश्यदवस्थालोकादिपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाप्रामाण्यग्रहाभावाहर्षभेदयोजन्यतावच्छेदके निवेशालोक्तदोष इति वाच्यम्, अनुगतत्वेण तदनिवेशात् तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावतत्तदाहर्षभेदादीनां जन्यतावच्छेदके निवेशे गौरवादनुमितित्वस्यैव तत्र निवेशयितुं युक्तत्वात् । न चाप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितोभयाद्युत्तिर्मावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्यानुगतस्यैव निवेशान्नोक्तगौरवमिति वाच्यम्, तथापि प्रकृते स्वेत्तरत्वस्य स्वध्वंसाधारकाच्छ्वंसानाधारस्वध्वंसाधारक्षणवृत्तित्वरूपस्य निवेशनीयतया प्रागुत्पन्नसंस्कारवारणायानुमितित्वनिवेशावश्यकत्वात् । न चापेक्षादुद्धयात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणेत्पन्नतदनात्मकानुमितिसिद्ध्यग्राहाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वमेव संस्कारव्यावृत्तं वैशिष्ट्यं देयमिति वाच्यम्, स्वध्वंसाधारपदस्यापेक्षादुद्धिरूपपरामर्शानाधारस्वध्वंसाधाराधार्यकत्वे उक्तानुमितिसिद्ध्यग्राहत्, ज्ञानत्वनिवेशे प्रत्यक्षादिष्वनपेक्षितपरामर्शजन्यत्वकल्पनात्तरेऽनुमितित्वनिवेशौचित्याच्च । यत्प्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथकारणत्वानायां दोष इति, तत्र, तत्तद्व्यवहितत्वेनाप्रामाण्यग्रहाभावानां तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टधूमादिलिङ्गकानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पनापेक्षया सामानाधिकरण्याविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-

योगि, षोडशगामाभ्यामप्यष्टद्वयकृत्यनौचित्यात् । यत्तु तद्विमुक्तिमीगीत्यनुव्यवसायेनानुभित्वित्वासिद्धिरिति, तत्र, तत्र विधेयताविशेषस्यैव विषयत्वात्
 अन्यथा सर्वतन्मुक्तिमीगीत्यपि स्यात् । परामर्शनजन्यतायामपि स एव प्रवेक्ष्यतामिति चेत्, न, तद्रीयसम्बन्धोपेक्षयाऽनुभित्वित्वीयसम्बन्धस्य समवायरूपस्य कार्यता-
 वच्छेदकतावच्छेदकत्वे साधवात् । ननु तथाप्यनुभित्वित्वस्य मानसत्वव्याप्यत्वमेवेति प्रागुक्तं तथा च नानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वम् । न चानुमितेः साक्षात्कार-
 त्वे कथं न वदं साक्षात्कारोमीति प्रतीतिरिति वाच्यम्, तत्र लौकिकविषयतया साक्षात्काराभावादेव गुरुत्वादाविषयं तदुपपत्तेः । अत एव भीतं
 दृष्टं साक्षात्कारोमीत्यादिप्रतीतिष्वारोपविशेषजन्यतयापि लौकिकविषयतां कल्पयन्ति ग्रान्तिका । युक्तं चेत्तत्, चाष्टादिसामग्रीसत्त्वे मानसत्वक-
 प्यापकसर्वोपेक्षितसामग्र्यभावादेवानुमित्यनुव्यवसायेनानुभित्वित्वस्य तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वान्न्येन लाबवात् । अप्यानुमित्सागुपेक्षकमेवेन, विविध-
 स्मरणे प्रतिषेधप्रतिषेधकभाव आवश्यक इति चेत्, न, तच्चिच्छानन्तरोपजायमानभिवमानसे जातिविशेषं स्वीकृत्य, तद्वच्छिन्नं प्रति मानसा-
 न्यज्ञानसामग्र्याः प्रतिषेधकत्वकल्पनादनुमित्त्वादेर्गोतसहचिन्तकल्पनौचित्यात् । अथ तच्चिच्छाविरहकाले तच्चिच्छानन्तरोपजायमानमानसापचिरिति चेत्,
 न, तद्वच्छाननं प्रति तच्चिच्छानां हेतुत्वात्, न चैवं गौरव, फलमुल्लेखत्वात्, वस्तुत आयाद्व्यभावादेव न क्वा तदापत्तिः । अथ सुसूर्पापानन्तरोपजायमानमि-
 त्तज्ञाने जातिविशेषे स्वीकृत्य तद्वच्छेदेन चाष्टादिसामग्र्याः प्रतिषेधकत्वेऽनुमित्त्वादेः परोक्षसहचिन्तकत्वमिति चेत्, न, तद्वच्छेदेन स्मृत्यन्यज्ञानसामग्र्या
 एव प्रतिषेधकत्वात् तज्जातिविशेषस्य स्मृतित्वव्याप्यस्यैव शुक्लत्वात्, तज्जातिविषयज्ञानसामग्रीत्वादिना प्रतिषेधकत्वेऽपि विधेयतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
 जन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य प्रत्यक्षत्वस्यैवानुमितौ युक्तत्वादिति चेत्, अप्र वदन्ति न्यायनिष्ठाः—तज्ज्ञानी यद्विमानसत्त्वीकारे लिङ्गादीनामपि मानसापत्तिः ।
 न चाचार्यमत इव तत्र तद्विमानस्यैव विषयतां घटादीनां तत्र गानापत्तेः । न च तद्विमिक्रतत्सर्गकतद्वर्षाधिच्छिन्नव्याप्यवशाज्ञा-
 नात्मकपरामर्शोदिरुपविशेषसामग्रीविरहात् न तद्वपत्तिरिति वाच्यम्, सामान्यसामग्रीवशात्तद्वपत्तेः । न च घटमानसत्वस्य परामर्शोदिरुपविषयतावच्छेदकतया
 न तद्वपत्तिः, घटमानसत्वादेरप्युच्छिन्नलोपस्थित्यवस्थादिविमानवारणाय तत्रतिषेधयतावच्छेदकत्वेऽनन्तप्रतिषेधप्रतिषेधकभावकल्पनापत्तेः । अथ भोगपरामर्श-
 जन्यभिवज्ञाने जातिविशेषे स्वीकृत्य तद्वच्छिन्नमानसं प्रति तज्जातीयान्यज्ञानसामग्र्याः प्रतिषेधकत्वात् न तद्विमानसत्त्वीकारे लिङ्गादीनामपि मानसापत्तिरिति चेत्, न, मानसत्वस्यैव

तत्प्रतिबन्धयताच्छेदकत्वाच्चित्यते । न चैवमुक्तिरिति सिद्धम् । सत्यां भोगाजिपेक्ष्यैर्भवति वाच्यम्, भोगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया समानीतजान्तिविशेषवतां सुखदुःखानामुत्पेक्षकत्वात् । न च तादृशसुखदुःखकालेऽप्यनुभितिसामग्रीभूतपरामर्शदौ समवायेन तदभावादनुभित्यापत्तिः, सामानाधिकरण्याकालिकोभयसम्बन्धवच्छिन्नतदभावस्य निवेशादित्यधिकं भक्तुतस्याद्वादरहस्ये । तस्मादात्मनः प्रमाणसिद्धत्वात् न तस्य मोक्षाद्यसम्भव इति ॥ ननु युक्तमुक्तेमात्मा प्रमाणसिद्धे इति, यच्च स्वसंवेदनप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणमित्युक्तं तत्कथं सङ्गच्छते ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वासिद्धेः । न च सर्वज्ञानानां घटमहं जानामीत्याद्याकास्तात् प्रत्यक्षेणैव स्वविषयत्वसिद्धिः, तत्र ज्ञाने घटविषयत्वग्रहेऽपि स्वस्य ज्ञानविषयत्वाग्रहात् स्वस्य स्वाविषयत्वाविषयत्वात्, अन्यथा घटज्ञानज्ञानस्तात् प्रत्यक्षाकारप्रसङ्गात् । किञ्च घटमहं जानामीति ज्ञाने क्रियायाः कुतेर्या समवायित्वलक्षणमात्मनः कर्तृत्वं परमवेतक्रियाफलशालित्वं करणव्यापारविषयत्वं वा विषयस्य कर्मत्वं धात्वर्थत्वं कृतजन्तृत्वं वा ज्ञानस्य क्रियात्वयोग्यत्वात् न भासत इति न तादृशत्रिपुटीप्रत्यक्षात् स्वसंविदितत्वसिद्धिः । किं चार्थविषयत्वेनैव भासते, न च स्वप्रकाशे तदुपपत्तिः, ज्ञानस्य पूर्वमज्ञातत्वेन प्रकारत्वानुपपत्तेः । न चाभावत्वाभावेऽप्यभावत्वविशिष्टोधात् तत्र व्यभिचारवारणाय समानवित्तिवैधभिन्नविशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टद्वौ हेतुत्वात् न दोष इति वाच्यम्, यदि येन विना न भासते तत्तत्समानवित्तिवैधं तदग्रहसामग्रीनियतग्रहसामग्रीकमित्यर्थः । न च ज्ञानाभावे आत्माभानमित्यास्ति, तदभावेऽप्यहं सुखीति भानस्य सर्वसिद्धत्वात् । अपि च प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षस्य नियामकत्वात् कथं तदनाश्रयस्य स्वस्य प्रत्यक्षत्वं, कथं वा प्रत्यक्षाजतकस्य प्रत्यक्षविषयत्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं, प्रत्यक्षविषयतायास्तथात्वात् । न च संस्कारस्मृत्याद्युपनीततत्तादौ व्यभिचारः, अतीतानागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यक्षसत्यजन्यप्रत्यक्षविषयतायास्तथात्वात् । वस्तुतो लौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रत्यक्षजनकत्वव्याप्त्वात् तदजनके स्वस्मिन् लौकिकसाक्षात्कारविषयता न स्यादिति द्रष्टव्यम् । तेनानुपपत्तिनियमे विद्यमानत्वसामान्यजन्यप्रत्यक्षविषये व्यभिचारवारणाय ज्ञानकविषयसाक्षात्कारेत्यादिना विशेषणेऽनतिप्रयोजनत्वात् प्रत्यासत्तिभागमपहायानकविषयसाक्षात्कारान्यप्रत्यक्षविषयताया एव जनकत्वनियमकल्पने स्वस्याजनकत्वेन स्वविषयतायां जनकत्वस्यानियामकत्वेन स्वविषयता न वाधेति पक्षधरमिथोक्तावपि न क्षतिः । वस्तुतोऽत्र यथाश्रुतेऽप्रसिद्धिः, परमते ज्ञानमात्रस्यैवाजनकविषयत्वादिति अजनकवृत्ति-

विरुद्धान्यसाक्षात्कारविषयतायास्तथात्वोक्तौ साक्षात्कारोपीत्यनुपशंसिद्विषयताया एव तथात्वमिति प्रयोज्यता
 नेच्छत्वरूपतयादिना, लौकिकमत्पक्षविषयत्वं चोपलक्षणं न तु विशेषणं तेन प्रत्यक्षपूर्वं प्रत्यक्षाविषयत्वेऽप्येव न शक्तिरिति ज्ञानस्य परिच्छेदान्नोपपन्नत्वसिद्धौ
 न स्वप्नकाशाद्यम् । एतेन सणिकात्मविशेषणत्वेन न योग्यता, निर्विकल्पकानीवनयोनियमसाधारण्यात्, नापि तदितरत्वनिवेधे दोषाभावे निर्विकल्पकमन्यत्वमी-
 दनयोनियमत्वस्योर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, सणिकत्वस्य चतुर्थक्षणवृत्तिप्रत्ययतियोगित्वरूपत्वात् क्षणस्य स्वत्वरूपविवक्षितत्वेनाननुगमात् । नापि
 ज्ञानेच्छादिद्विषयिनिविशेष एव मनोयोग्यतावच्छेदकः, ज्ञानस्यादिना साङ्ख्येन तादृशमत्यसिद्धेः । न च तादृशमात्रे निर्विकल्पकसत्त्वचित्तेऽपि । स सम्बन्धिकप्रत्यय-
 निरूपणस्य सम्बन्धित्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानानीनत्वेन तद्विरहादेव तस्य तद्विषयत्वेनाज्ञानं, न च विषयानुपरकतज्ञानापक्षिर्ज्ञानमानसामग्र्या विषयमानसामग्रौ-
 नियतसमादिति मिश्रतं युक्तम्, निर्विकल्पकानन्तरव्यवसायस्य सम्बन्धित्वावच्छेदकमदत्त्वादिप्रकारकस्य सत्त्वाभिर्विकल्पकाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षे स्वसमय-
 वृत्तिनेन विषयस्य हेतुत्वात् नोक्त्योप इति वाच्यम्, गौरवेण स्वसमयवृत्तित्वेनारोपत्वात् । न चानुव्यवसायस्य प्रकरत्वाद्येन प्रमात्वानियमादुदत्त्वप्रकारक-
 त्वमकारकानुव्यवसायस्य निर्विकल्पकविषयत्वे प्रमात्वापाशाद्व्यवसायमाग्रीभूतगुणस्य निर्विकल्पकविषयकत्वे विरोधित्वादेव न तत्प्रत्यक्षासिद्धिर्वाच्यम्, ताद-
 र्गुणस्यात्मनोयोगविशेषस्य वा तद्विरोधित्वमिति विनिगमनाविरहात्, तादृशमतिवदप्युपमतिवन्धकभावकल्पनापेक्षया तद्व्योग्यत्वकल्पनाया एवोचित्यात् ।
 नापि भेदविशेषस्तथा, प्रक्रियाम्यनुगमेन तदनुगमावसम्बन्धस्य चासिद्धेरिति नानुगतत्वेन योग्यतास्योति परास्मात् । परमकावेऽवस्थानात् स्वमकाशसिद्धिरिति
 न युक्तम्, स्वमकाशत्वस्यापि परिच्छेदानुमेयकथा तदनुमितित्वमकाशताया अप्यनुमानान्तरतन्मग्नयाऽवस्थानात्, विषयान्तरसञ्चारादिना प्रतिक्रियेन तद्व्यवस्था-
 नुमेषव साम्यात् । किञ्चानुमित्यादौ साङ्ख्येन प्रत्यक्षत्वं, न च स्वविषयत्वे ज्ञानानपेक्षत्वं तत्त्वं न तु शक्तिरिति वाच्यम्, एकत्र ज्ञानानपेक्षानपेक्षयोर्विरोधात् । न
 च भ्रमस्य मया परमविषयकत्वानवच्छेदेन दोषापेक्षा तदनुमित्यादौ वरुणादिविषयतावच्छेदेन ज्ञानानपेक्षा स्वविषयतावच्छेदेन च
 न सेति वरुणादिविषयतावच्छेदेन परोक्षत्वं स्वविषयतावच्छेदेन च प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम्, दोषापेक्षे भ्रमे तदनुमेसान्म्युपगमादभ्येक्षे स्वभावादेवाभ्रमत्वात् । किञ्च
 ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं यत्किञ्चिज्ज्ञान्यतावच्छेदकं तद्विषयत्वं तद्वच्छेदेन तस्य प्रत्यक्षत्वमिति स्वविषयकत्वेन न प्रत्यक्षत्वं, ज्ञानसामान्यतामग्र्या ज्ञानत्वस्यैव जन्य-

तावच्छेदकत्वात् विशेषसामग्र्यां च तस्यातिप्रसक्तैवदानृच्छेदकत्वादित्याहुः। अथ विचित्रवश्येद्यत्वात् स्वप्रकाशत्वं नो चेद् या वित्तिर्न वेद्यते तदधीनसत्त्वस्य विषयपर्यन्तस्यासत्त्वं स्यादिति चेत्, न, सर्वासं वित्तिनां ज्ञानज्ञानत्वेनावश्यवेद्यत्वादिति चेत्। अत्रोच्यते—जानामीति सार्वलौकिकं ज्ञानं पूर्वापरज्ञानकल्पनागौरवसहकृतं कर्तृकर्मक्रियावगाहि सत् स्वविषयत्वे प्रमाणं, तदिदं मुक्तं सम्मतिटीकाकृता—एकस्मादेव विषयावभाससिद्धेः किं द्वयकल्पनयेति। न च जानामीत्यत्र ज्ञानावभासेऽपि तद्विषयत्वानवभास इति वाच्यम्, ज्ञानस्वरूपाया विषयतायास्तद्धानेऽवश्यम्भानात्, ज्ञानस्येदं जानामीदं ज्ञानं जानामीत्युभयाकारत्वात्, आंशिकतद्भेदाच्चाभि-
लापभेदस्तस्य विवक्षाधीनत्वात्, एतेन स्वविषयत्वे सिद्धे गौरवसहकृतं ज्ञानगोचरतायां ग्राहकं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतायां प्रमाणं तेन च मानेन तस्य स्व-
विषयतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति परास्ताम्, ज्ञानविषयत्वेनानुभूयमानस्यानुव्यवसायस्य लाघवेन व्यवसायात्मकत्वकल्पने तत्त्वप्रकाशतासिद्धेः। नन्वेवमे-
कत्र व्यवसाये ज्ञानज्ञानाद्यनन्ताकारभारसन्धरत्वं स्यात् तथा च तावत्प्रतिसन्धानं दुःशक्यमिति चेत्, न, घटज्ञानज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वादभिन्नतया घटज्ञानत्वेन सर्वज्ञानज्ञानात्। परप्रकाशे च ज्ञानस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः। न च ज्ञानत्वनिर्विकल्पकजन्यज्ञानक्षणे व्यवसायस्याभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् तदा तत्प्रत्यक्षं ततो विशेषण-
ज्ञानादात्मानि ज्ञानविशिष्टाः विशेषणं च न विशिष्टप्रत्यये हेतुस्तत्तां विनापि तदुद्धेः प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे विषयस्य स्वसमयवृत्तित्वेनैव हेतुत्वात् अन्यथा विनश्यदवस्थघटचक्षुःसन्निकर्षात् घटनाशक्षणे घटप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, ज्ञानस्यतीतत्वेन जानामीति वर्तमानत्वज्ञानानुपपत्तेश्च, न च वर्तमानत्वेन स्थूल उपा-
धिर्भासते न तु क्षणस्तस्यातीन्द्रियत्वादिति वाच्यम्, स्थूलोपाधेरपि नियमतोऽभानात्, संसर्गशब्दादिना तु क्षणस्यापि सुज्ञानत्वादित्यथा घटपूर्वसमये इदानीं घटो भवतीति, व्यवहारप्रामाण्यप्रसङ्गात्। किञ्चाहं घटज्ञानवानितिवन्मयि घटज्ञानमित्यप्यनुभवो नेच्छामात्रेणापह्नोतुं शक्यते तत्र च व्यवसायस्य विशेष्यत्वात् तस्य च पूर्वक्षणेप्यसत्त्वात् कथं तत्प्रत्यक्षम्। तदिदमुक्तं स्याद्वादरत्नकारे—किञ्चेन्द्रियं प्रत्यक्षं सन्निकृष्टे विषये प्रवर्ततेऽतीतक्षणवर्त्तिनश्च ज्ञानस्य मनोलक्षणे-
न्द्रियसन्निकर्षो न युज्यते ततः कथं प्राचीनज्ञाने मानसप्रत्यक्षवार्त्तापीति। व्यवसायनाशक्षणेऽप्यनुव्यवसायान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टादिरित्यपि न रमणीयम्, तदेतौ चक्षुःसन्निकर्षादिस्तदानीं नियतसन्निधित्वभावादनुमितिपाश्चात्यव्यवसायेऽनुमितित्वाभावात्, पूर्वव्यवसायविशेष्यकज्ञानस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च। एतेन ज्ञानं ज्ञानत्वं च निर्विकल्पकं भासते ततो ज्ञानव्यंशेष्टयं ज्ञाने ज्ञानव्यंशेष्टयं चात्मानि भासत इति विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणमिति रीत्या ज्ञानप्रत्यक्षमिति।

[illegible]

अनन्यासादिदोषेण तद्वनभिलाषात् । यत्तु प्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसंश्लेष एव नियामक इति, तत्र, अलौकिकप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात् । लौकिकत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वे च तस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वरूपतयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षविषयतायामिन्द्रियसन्निकर्षनियामकत्वस्य प्रकृताप्रतिपत्तिरिति । अयं लौकिकत्वं विषयताविशेषणं तादृशी च विषयता साक्षात्करोमीत्यनुभवसाक्षिकेति चेत्, न, ईश्वरप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात्, जन्यत्वस्य प्रत्यक्षविशेषणत्वेऽपि शङ्खगदाविद्धं पीतरूपमिति दोषप्रभवप्रत्यक्षविषयतायां व्यभिचारात् । तस्मात् सम्बन्धविशेषेण विषयनिष्ठस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकज्ञानावरणापगमस्य शक्तिविशेषस्य वा प्रत्यक्षविषयतानियामकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । एतेन कचिदिन्द्रियसन्निकर्षः कचिदोषविशेषश्च तन्नियामकोऽतस्तत्तदन्यान्यत्वेन वा तन्नियामकत्वं तत्र ज्ञानाभेदनिवेशे च गौरवमिति निरस्तम् । वस्तुतश्चक्षुर्मानसोरमाप्यकारित्वात् दोषानन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयतायामपि नेन्द्रियसन्निकर्षनियामकत्वमिति स्मर्त्तव्यम् । अप्रयोजकत्वेनैतादृशानियमसिद्धेश्च । अभेदे कथं विषयत्वमिति चेत्, यथा घटाभावे घटाभावविशेषणत्वं, किं तदिति चेत्, स्वभावाविशेष एव, अनिर्वचनात् तदसिद्धिरिति चेत्, न, मायुर्यादिवत्तस्याख्यातुमशक्यत्वेऽपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । यत्तु स्वव्यवहारशक्तत्वेनैव स्वविषयत्वमिति, तन्न, आत्मन्यतिमसङ्गात्, ज्ञानपदाने वेच्छाद्यनुपसङ्गद्विच्छादौ परम्परया तत्सत्त्वस्य च ज्ञानादावपि सुवचत्वात्, गतेः पदार्थान्तरत्वेनात्माश्रयोदारेऽपि तस्या अनन्ययासिद्धिनिपतर्पुष्टचित्तत्वज्ञानव्यङ्ग्यत्वेनान्योऽन्याश्रयानुदाराच्चोति विभावनीयम् । यदपि प्रत्यक्षज्ञानकस्य प्रत्यक्षाविषयत्वं स्यादित्युक्तं, तदपि मायुक्तयुक्तैव प्रत्युक्तम्, ईश्वरसाक्षात्कारविषये दोषविशेषप्रभवसाक्षात्कारविषये च व्यभिचारात् । अत एव च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन लाघवादिन्द्रिययोग्यत्वात् ज्ञानविषयं मानसं ज्ञानभावनयकमिति निरस्तम्, शक्तिविशेषेणैव तद्योग्यतावच्छेदाच्च, एतेन च ज्ञानस्य मानससाक्षात्कारानभ्युपगमे धर्माधर्मादीनामिव मानससाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमिति सार्वभौममतं निरस्तम्, अयोग्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेऽविश्रामात् स्वरूपायोग्यतयैव तच्चादिति यौक्तिकाः । यत्तु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वानुमितौ तत्स्वप्रकाशतायामप्यनुभित्यन्तरोपेक्षायामनवस्थेति, तन्न, ज्ञानत्वावच्छेदेन स्वप्रकाशतानुमितौ तद्विशेषे तत्संशयायोगादिशेषे तदनुमित्तया च तादृशानुमितेर्यावत्तिसाधयिष्यमनुसरेणानवस्थापरिहारात् । न चानुव्यवसायेऽप्येवं न्यायः, प्रत्यक्षस्येच्छानधीनत्वात् घटादिदृश्योन्मीलितनयनस्य पुंसः सन्निकृष्टस्य पटस्यैव दर्शनात् । ज्ञानज्ञानादेर्विषयान्तरसञ्चारादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनोपेक्षया च तद्योग्यत्वकल्पनाया

एव न्याय्यत्वात् । न चैवमाप्युद्धृष्टवानमानसादुपपत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानमानसे तादृशेण ज्ञानस्योद्भूतेऽपि ज्ञानसामान्यसामग्र्येण तदुपपत्तेर्विशेषसामग्री-
संहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वमिति प्रवादस्य निरुक्तिरुक्तत्वेनाप्रदेयत्वात् । ज्ञानानपेक्षेऽनुमित्यादिज्ञाने स्वविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्यपि
वचनं न रमणीयं, यद्विषयत्वं ज्ञानजन्यतानवच्छेदकं ताद्विषयतावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वमित्युपपत्तात्, यद्विषयत्वे किञ्चिज्ज्ञान्यतावच्छेदकत्वविशेषवदानस्य च
निव्ययोजनत्वात् । न चारमेष्टत्वननर्पिज्ञानवान् तस्मात्प्रतीत इत्यनुमितौ अविषयकत्वेनापि व्याप्तिज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वमप्युद्देशेनापि प्रत्य-
क्षत्वादुपपत्तिरिति वाच्यम्, उरेश्यताविशेषताविरिक्तयद्विषयत्वमित्याहुको दोषाभावात् । यत्तु व्याप्तिज्ञानादेषु तच्चदुचरानुमितित्वमेव अन्यतावच्छेदकत्वमिवैव-
तिप्रसङ्ग इति, तन्न, पूर्वतन्मूलक्योर्बोद्धव्याव्यवशपासमूहात्मनपरामर्शविद्वुमितौ पक्षसाध्याविषयपर्ययमसङ्गारणाय अन्यतावच्छेदके तत्पक्षकतत्ताध्यक्षत्वनिवे-
स्वावश्यकत्वात् । स्वपरमकाञ्चजननशक्ती एव प्रत्यक्षस्वपरोक्षत्वं इति शास्त्राः । वस्तुतः स्पष्टताव्याविषयैव प्रत्यक्षत्वमस्मद्वताख्यविषयता च परोक्षत्वम् ।
अत एव पूर्वतो वद्विमानित्यत्र पूर्वताद्वि स्पष्टक्या प्रत्यक्षत्वमिति वद्वि न ज्ञासात्करोमीति न धीः । अस्यद्वताख्यविषयतायां
च संशयस्यैव सित्तावधिप्राया अपि नियामकत्वात् प्रत्यक्षपरिच्छिन्नसाध्यकानुमितौ साध्यादेऽपि न प्रत्यक्षत्वमिति युक्तमाभाति ॥

॥ इति न्यायविद्धारदविरचिते न्यायालोकं ग्रन्थः प्रकाशः ॥

॥ अहम् ॥ ननु युक्तमुक्तं ज्ञानं स्वसंवेदनमिति, यत्तुनरस्य अंशवया बाह्यार्थविषयताविरिक्तमङ्गीक्रियते तद्वयं न सङ्गमो-बाह्यार्थस्यै-
वासिद्धेः, जडस्य स्वमकाङ्क्षायोगात्, परमकाङ्क्षादपि न तस्मिन्निर्गुल्लादिव्यापिरिक्ताविज्ञानासंवेदनात् । न च नीलस्य प्रकाश इत्यपिमलापा-
द्वययोर्मैदः, अध्यक्षतो विवेकेनाप्रतीयमानयोः स्वस्वपदभेदात्, काव्यनिकषेदस्य चाभेदाप्रतिपत्तिरित्यात् । ननु नीलादेर्ज्ञानाभेदे सर्वदा सर्वाकारज्ञानं
स्यादिति चेत्, न, स्वभावस्यायामिव जाग्रदवस्थायामपि वासनयैव तदनुकारप्रतिनियमात् । अथ नीलादेर्ज्ञानात् पूर्वं सत्त्वाद्भेद इति चेत्,
न, अनुपलब्ध्या प्राक् तदसत्त्वस्यैव सिद्धेः । स्वर्क्षणात् प्रागपि परस्योपलम्भोऽस्त्येवेति चेत्, न, स्वपरदृष्टनीम्नादेः सादृश्येऽप्येकत्वासिद्धेः,
पूर्वप्रागन्तवर्षमानत्वाभ्यां तद्भेदस्यावश्यकत्वात् । एककारप्रतीतिरेक्योपरत्वे च स्वपरदृष्टगुल्लादेरप्येकत्वमसङ्गः । सन्तानभेदात् तद्भेद इति चेत्, तद्भेदो-

उपन्यभेदोदित्यनवस्थानात्, स्वरूपत एव सुखादेर्भेदः च स्वरूपत एव नीलादेर्भेदात् । यत्तु ग्राह्याहकभावेन ज्ञानार्थयोर्भेद इति, तन्न, परमार्थतो धियो ग्राह्याहकभावरहित्यात् । तदुक्तम्—“अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तौर्नीरक्ष्यते ॥ विभक्तलक्षणग्राह्याहकाकारविप्लवा ॥ तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ॥ यदा तदा न संनोद्यग्राह्याहकलक्षणा ” ॥ २ ॥ इति । वस्तुतो ज्ञानविषयतायां ज्ञानाभेदस्यैव नियामकत्वं न तु सन्निकर्षादेरिति लाघवात् ज्ञानाद्वैतसिद्धिः । अथ नीलादिकं नीलादिजन्यं ज्ञानं तु चक्षुरादिजन्यमित्यनयोर्भेद इति चेत्, न, नीलादीनामपि चक्षुरादिजन्यत्वात् नीलप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन नीलत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वादिति, अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं नीलसंविदोर्भेदादर्थभाव इति, तदसत्, अन्तर्बहिर्भासमानतया तद्वेदोपलम्भात् । न च सहोपलम्भात् तदभेदः, सहार्थस्यैवाभेदासहत्वात्, न चैकोपलम्भादिति तदर्थः, घटालोकयोश्च भेदोप्येकोपलम्भाविरोधात् । किञ्चार्थाभावे निर्विभागमेव ज्ञानं प्रसज्येत न तु घटोऽयमित्याकारकं, घटाद्याकारस्य ज्ञानस्यभावत्वे च ज्ञानं घट इत्यपि प्रमा स्यात् । यत्तनुपलब्ध्योपलम्भात् प्रार्थस्याभावसिद्धिरिति, तन्न, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैवार्थस्यानुपलब्ध्या अभावग्रहणादुपलब्धिलक्षणप्राप्तिश्च प्रतियोगिप्रतियोगिव्याप्येतरयान्वप्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं, तथा च ह्यारिभद्रं वचः—उपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तद्धेतुत्वन्तरसंहतिरिति, न च तदानीमर्थोपलम्भकभावत्सत्त्वमस्तीति सतोऽप्यर्थस्याग्रहणमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चोपलम्भाभाव एवाभावग्रहे हेतुर्न तु योग्यत्वमपि तत्र निविशते गौरवादिति वाच्यम्, एवं सति भूतले घटाभाववत् पिशाचाभावस्यापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, पिशाचाभावं पश्यामीत्यप्रतिसन्धानात् । किञ्चैकस्य चित्रज्ञानस्य कथमनेकाकारशतत्वं विरोधात् । न च बाह्यस्यैव विरुद्धार्थोऽप्यसाद्वेदोऽन्यार्थोऽर्थक्रियासाङ्ग्योदिति वाच्यम्, विज्ञानस्यापि प्रतिभाससाङ्ग्योपपत्त्या ततो भेदोपपत्तेः । एतेन नीलसंविदोर्बहिर्बेचनादभेद इति निरस्तम्, आकारयो-रसम्भेदेन वेदनस्यैव विवेचनत्वात् । यदि चार्थसंविदौरेक्यमेव, तदा नद्युदकार्थं प्रवर्तमानस्य तज्ज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिः स्यात् । तदसंज्ञानं तत्फलहेतुरिति चेत्, तर्हि यदसन्निधानात् तद्विलम्बः स एव वायोऽर्थः, । वासनापरिपाकेऽप्यस्यैवाश्रयणीयत्वात्, निर्हेतुकत्वे च तस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् । किञ्चार्थस्यासतो ज्ञानेन सता सहाभेदे साध्ये ज्ञानस्याप्यसत्त्वाच्छून्यताप्रसङ्गः । न च विषयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यमित्येव साध्यम्, प्रत्यक्षेणैव घटादौ ज्ञानत्वाभावप्रतीतिः । न चेयं भ्रान्तिः, वायकाभावात् । न च स्वभावादेव भ्रान्तत्वं, ज्ञानत्वविशेषे सर्वत्र तथात्वप्रसङ्गात्, किञ्च

श्रौतभाष्यमुपगमे मुक्तिं सारपोरविशेषसम्भ्रं निष्ठाश्रिष्टविषयोऽप्याधिसभिधानधीनत्वात् । न च 'स्वभावादेवानयोर्विशेषः, श्रान्तस्वभावस्यैकरूपत्वात् ।
 शक्तिर्भेदाधिशेषाभ्युपगमे च चरमाश्रिष्टविषयेऽश्रिष्टविषयमनकशक्तिमति मुक्तिरूपत्वसम्भ्रान् । एतेन यदुक्तं बौद्धमपनेन—“चित्तमेव हि संसारो रागादि-
 त्सेवञ्चासितम् । तत्रैष तैर्विनिर्मुक्तं भवान् इति कथ्यते” । १ । इति, “तद्विरुद्धम् । अथेदे वास्यवासकभाषायोगाश्रिति । यत्तु श्रान्तस्य ब्राह्मणकृमा-
 यैर्बुधमुक्तम्, तदसत्, एवं सति परत्विचसत्त्वानाश्रये बुद्धस्याप्यसर्वज्ञत्वसम्भ्रान् । बाह्यार्थेवादे उक्तगौरवं तु ग्रामाणिकमिति दिग् । नन्वर्थज्ञानयोः
 प्रकाशो यथाभिप्रस्तदा तद्विवेको यदि च भिन्नस्तदा स्वप्रकाशसतिरिति चेत्, न, भेदावेदोपगमेऽविरोधात् । न च तदसिद्धिः, अज्ञाशिर्ना गुण-
 गुण्याशीर्ना च सम्बन्धतैरेव तस्तिष्ठेः । न च समवाय एव तत्सम्बन्धः, यत्र भ्रमाणाभावात् । न हि गुणक्रियाभातिविशिष्टबुद्धयो विधेपणसम्बन्धविषया
 विशिष्टबुद्धित्वात् दृग्धीविशिष्टबुद्धिविलम्बानात् तस्तिद्धिः, अभाष्यानादिविशिष्टबुद्धिविधिव्यभिचारात् । न च तासांमपि स्वरूपसम्बन्धविषयत्वात् न व्यभिचारस्तर्हि
 तेनैवार्थान्तरत्वात्, न च लाघवात् प्रत्ययमतावलेनैकसमवायसिद्धिः, पसवाहुत्पलापवस्य श्रुतपादयत्वात्, अन्यथा, इवमपि पतेन्तर्भाव्य समवायसिद्धिमसङ्गात् । न
 चानुभवसिद्धसंयोगाद्वाधाः, भ्रमाणसमाहारे ममेयसमाहाराविरोधात् । न च नानाविधेपणसम्बन्धे एकत्वानेकत्वादर्थेनात् तत्र त्पुगुरविषयतासम्भवेऽपि सम्बन्ध-
 कत्वानेकत्वयोर्दक्षेतेन, यत्र तत्सम्भवात् प्रत्येकविशिष्टबुद्धिप्रतीकरणे लाघवात् समवायसिद्धिः स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वेन, गौरवादमीति न्याय-
 स्याप्येकत्वानालाघवमूलत्वेनानवतारादिति वाच्यम्, इत्येवमपि तस्तिद्धिभाष्येः । न च संयोगत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात्, यत्र सम्बन्धान्तरकल्पने
 लाघवैवपरीत्यं गुणगुण्याद्वये तु नैवमनुगतं धर्मान्तरमस्ति येन कसृसलायवाद्दूरीत्यं स्यादिति वाच्यं, यत्रापि वस्तुत्वसत्त्वापवच्छेदेन सम्बन्धत्वकल्पनात् ।
 किञ्च त्वतिविषयनियमोऽनुभवतात्साम्योभेदाद्वा न तु लाघवादन्याया सविषयत्वानुभानात् सम्बन्धाविषयत्वमेव स्यात् । अप विधेपणसम्बन्धनिमित्तञ्च
 इति साध्यम् इती च सत्यत्वं विशेषणं येन विशिष्टभ्रमे न व्यभिचारः बुद्धिपदं च प्रत्यक्षपरं तेन तांशतो बाधव्यभिचाराविति सपचायसिद्धिरिति चेत्,
 न, गुणादिविशिष्टमत्यसे विशेषणसम्बन्धत्वेन न हेतुत्व सम्बन्धस्य विषयत्वादिगर्भतया जनकत्वानवच्छेदकत्वादिति मिश्रणैवोक्तत्वात् । न चात एव
 गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे गुणादिसमवायत्वेन हेतुत्वं, न च समवायत्वमपि नित्यसम्बन्धत्वस्याभियुक्त्युपानिस्तार इति वाच्यम्, समवायस्यासङ्गस्या तद्वक्तित्व-
 नैव हेतुत्वात्, तद्वयित्वं च तादात्म्येन सा व्यपित्वेव स्वस्यापि स्वभिन्न प्रकारत्वं चाविरुद्धमिति वाच्यम्, गुणादिसमवायत्वापेक्षया गुणत्वादिनैव

हेतुत्वौचित्यात् । न चाभावादिविशिष्टबुद्धिब्याहृत्तानुभवसिद्धैलक्षण्यविशेषवद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समवायं विना नान्यनियामकं गुणत्वादिना हेतुत्वे व्यभिचारादिति वाच्यम्, वैलक्षण्यस्य जातिरूपस्य स्मृतितावुभित्त्वादिना साङ्ख्योद्विपयितारूपस्य च समवायासिद्ध्या दुर्वचत्वात् । एतेन सम्बन्धांशे विलक्षणविपयताशालिगुणादिविशिष्टप्रत्यक्षे तद्वेतुत्वमिति परास्तम् । सत्यलौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणसम्बन्धत्वेन हेतुत्वं सम्बन्धत्वं चाखण्डमिति तु न समवायासिद्धिर्लक्ष्यं, स्वरूपसम्बन्धेनैवोपपत्तेः, विशेषणत्वस्यैकस्याभावेन विशिष्यकार्यकारणभावविश्रामाच्च । यत्तु प्रथमानुमानादेव समवायसिद्धिः समवायवायोचरकालकल्पनीयेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तराभावादिति मिश्रेणाभिहितं, तन्न, स्वरूपसम्बन्धस्योपजीव्यत्वेन प्रथमोपास्थितिकत्वात् । यदपि तद्वद्गदरूपयोर्विशिष्टबुद्धौ विनिगमनाविरहादुभयोस्सम्बन्धिनोः सम्बन्धत्वं कल्पनीयम् तथा च लाघवादेक एव समवायः सम्बन्धत्वेन कल्प्यते अभावस्थले त्वधिकरणानां नानात्वादेकस्याभावस्यैव सम्बन्धत्वं युक्तमिति न तत्र सम्बन्धान्तरकल्पनप्रतिबन्धवकाश इति, तदपि न, समवायस्तत्र समवायत्वं वल्लभभावभेदो नानाधिकरणवृत्तित्वमित्यादिकल्पनायां महगौरवात् । एतेन गुणगुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वमतिरिक्तसमवाये वेति विनिगमनाविरहादप्यन्ततः समवायासिद्धिरिति पदार्थमालाकृतो वचनमप्यपहस्तितां, जातेरनुगतत्वेन व्यक्तिसम्बन्धत्वौचित्यं जातिव्यक्तयोः समवायोच्छेदापत्तेश्च । किञ्च रूपिनीरूपिव्यवस्थानुरोधेन रूपादीनां सम्बन्धत्वकल्पनावश्यकत्वात् न समवायस्य सम्बन्धत्वं वाश्वदेनीरूपत्वस्य रूपीयतद्भूताख्यसम्बन्धभाववादेव पक्षधरमिश्ररूपपादितत्वात् तद्भूतायाश्च तद्रूपाद्यनतिरिक्तत्वात् । यत्तु रूपसमवायसत्त्वेऽपि वायौ स्वाभावतो रूपाभावदेव नीरूपत्वमिति चिन्तामणिकृतोक्तं, तन्न, प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावायोगात् । अथ प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वेऽपि तद्वत्ताया अभावात् तत्र तदभावाविरोधः । न च तत्सम्बन्धस्तद्वत्तानियतः, गगनीयसंयोगे व्यभिचारात् । न च वृत्तिनियामकोति विशेषणान्न दोष इति वाच्यम्, कस्यचित्तानियामककपालसंयोगवति कपाले कपालाभावसत्त्वेन व्यभिचारात् । यत्र यद्वृत्तितानियामकः सम्बन्धस्तत्र तद्वत्चनियम इति चेत्, तर्हि रूपसमवायस्य वायुवृत्तित्वानियामकत्वादेव वायौ न तद्वत्त्वमिति चेत् । न । तत्र तद्वृत्तितानियामकत्वं हि तत्र तद्विशिष्टबुद्धिजनकत्वम् अस्ति च वायावपीह रूपमिति धीः, तदंभाग्रप्रत्यक्षवादिनापि तत्रावश्यं तत्स्वीकारात् । सारोपरूपा न तु प्रमेति चेत्, न, तदभावधियः सत्यत्वासिद्धौ तदप्रमात्वासिद्धेरिति मिश्रणैवोक्तत्वात् । वस्तुतस्तत्र तद्विशिष्टधीविरहोऽपि तद्वत्ताभावादेवेत्यन्योऽन्याश्रयः । यत्त्वैकस्यैव समवायस्य किञ्चिदधिकरणावच्छेदेन रूपसम्बन्धत्वकल्पनेनैव व्यवस्योपपत्तिरिति, तन्न, रूपसम्बन्धत्वं हि रूपप्रकारकविशिष्टज्ञानीयसम्बन्धताख्यविपयताविशेषशालित्वं तच्च

[illegible]

दिजनितो निध्यादिसाक्षात्कारो न प्रमेत्युक्तिर्युक्तिसहा, यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्प्रमात्वस्य व्यवस्थितत्वात् । न च कारणवाधादप्रमात्वं, तस्यैवासिद्धेः । न च स्वप्नादिवदञ्जनोदेर्निध्यादिस्मृचकत्वमेवेति युक्तं, व्याप्तिग्रहादिकं विनानुमितिरूपतत्त्वचनानामसम्भवात् । स्वप्नादिस्थले तु व्याप्तिग्रहाहकस्वप्नास्वाधनुसरण-
नियमादिति दिग् । अथ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेऽसन्निहितत्वाविशेषात् कुड्यादिव्यवहितस्यापि ग्रहणप्रसङ्ग इति चेत्, न, अतिसन्निहितस्य गोलकादेरिव भित्त्यादिव्यवहितस्यापि योग्यताऽभावादेवाग्रहात् । नन्वग्रावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगस्य ग्राहकत्वात् न मूलावच्छेदेन तत्संयुक्तगोलकादिग्रहप्रसङ्गः, कुड्यादि-
व्यवहितानां स्वरूपयोग्यता च स्वैर्यपक्षे न परावर्त्तते क्षणिकत्वपक्षेऽप्यप्रत्यासन्नानां सहकारिणां नातिशयोजनकत्वं प्रत्यासत्तिश्च परेषां निरन्तरोत्पादोऽस्माकं तु संयोगस्तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवतीति चेत्, न, शक्तिप्रत्यासत्त्यैवातिशयात्रानाहोहाकर्षकायस्कान्तादावतिरिक्तप्रत्यासत्त्यदर्शनात्सामीप्यवि-
शेषस्य तत्र सम्बन्धत्वे चात्रापि तैर्नैवोपपत्तेः । युक्तं चेत्—संयोगादिनानाप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवात्, न चैवमप्राप्यकारित्वभङ्गः, चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषाजन-
कत्वेनैव तदुपपत्तेः वस्तुतः सन्निहितविषयग्रहे व्यवधानाभावात् एव विषयनिष्ठा योग्यता व्यवहितविषयग्रहे चाञ्जनोदिनिष्ठैव शक्तिलक्षणा योग्यता हेतुविषयपुरुषादिभे-
देन तद्विचित्र्यात् । अत एवास्मादीनामालोकापेक्षयैव विषयग्रहः पेचकादीनां तु न तथेत्युपपद्यते । इत्थं चाव्यवहितचाक्षुषसाक्षात्कारे चक्षुर्व्यवधानाभावादीनां व्यवहित-
चाक्षुषे चक्षुरञ्जनादीनां विलक्षणशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वात् न किञ्चिदनुपपन्नम् । भित्त्यादेः शक्षुःसंयोगप्रतिबन्धकत्वे तु स्फटिकादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् तद्व्यवहितानामप्यनुप-
लब्धिप्रसङ्गः । प्रसादस्वभाववर्ता स्फटिकादीनां न नायनरश्मिगतिप्रतिबन्धकत्वमिति चेत्, तर्हि भित्त्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवात् चाक्षुषप्रतिव-
न्धकत्वमेव कल्प्यतां, स्वप्नाचीत्यपुरुषसाक्षात्कारे स्वप्नतीचीद्यचित्तत्वसम्बन्धेन भित्त्यादीनां तत्त्वसम्भवात् । यदि च तत्तत्क्रियातत्तदुत्तरदेशादीनामेव संयोगनियामकत्वेनानिप्रसङ्गाद्वित्यादीनां न प्रतिबन्धकत्वमिति विभाव्यते तदा तद्वेतोरिति न्यायेन लाघवात् तत्तत्त्रयनोन्मीलनस्यैव तत्तत्चाक्षुषहेतुत्वमस्तु किमनन्त-
संयोगादिकल्पनया, इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात् फलमुखं गौरवं न दोषयेति चेत्, न, इन्द्रियसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावेन तथाहेतुताया एवासिद्धेः । तथापि द्रव्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमुगतमेव, तदुक्तं मणिकृता—प्रत्यक्षविशेषे इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषो हेतुरनुगत एवेतीति चेत्,
न, परमाण्याकाशादौ व्यभिचारात् । न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वस्यापि सहकारित्वात् न दोष इति वाच्यम्, समाकलितसकलनेत्र-
गोलकस्य दूरासन्नतिभिररेगावयविन उपलम्भप्रसङ्गात् । अत्यन्तासत्त्यभावस्यापि संहारित्वे चाधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनअत्राकाया अप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्,

प्रसारणेन वायुर्गोमय रेणुः शुद्धीर्णी भवि व्यापारिनेयस्य काष्ठनाप्येण्यभयसाद्धान्, मृत्सेन नैराग्निप्रतिबन्धे च द्वापरम्यापनययोक्त-
 ननगद्वात्, तदधीर्भाति निमरगभीशुधिगि तदभिर्द्वेयानिनाम् निमित्तेन निमररस्मीनां तपतिपातकत्वे च तदाभ्योकरिक्तचित्तपद्मार्थ-
 साधनमगद्वाति रजसधायागमभय । इष्टिगमस्वरचनेन प्रत्यक्षेणुत्वेऽपि साधीप्यनिर्णेण संयोगव्यान्याभातिदिरित्यपि शुक्तमुत्पत्त्याम । प्राप्य-
 त्वाग्निं च वायुः आरपद्रमतागुणपद्वरापुषभिः, गुणपद्वरागुणयोगाभावात् । न च तपद्रव्यवीर्यव्यतिरेकेण तत्र योगपथाभिमान एव क्रमेणैव
 वेगाभिप्रायद्वयार्थयोगेनोपपत्तात्तत्तत्तदिति वाच्यम्, चन्द्रानानुव्यवहारसमये नागानस्य नष्टेन नास्वागन्त्रे साक्षात्करोमैत्यनुव्यवसायानुप-
 त्तेः । न च इमिरुजद्रुभयानुभूतनिसंस्काराभ्यां जनिनायां तपुषाम्भनमृतावेयानुभवत्तारोपात् तथानुव्यवसाय इति साम्प्रतम्, तादृशरोपादिक-
 ज्ञतायां भवार्गोरात् । न च तिग्मभावास्त्वियोगः नास्वान्द्रमसोर्गुणस्त्वियोग इति साम्प्रतम्, तस्मिन्निजवहिनियोगपत्त्ययोगेऽस्तिमसद्भान् । नय-
 नाभिगतता नापनेन तेजसाऽर्गसंगतमभयमेव वायव्योक्तस्वरारेणान्वरातारम्भाच्छास्वाचन्द्रमसोर्गुणद्वय इत्यपि शुद्धम्, उद्भूतस्वरचेजससंगत्वा-
 न्द्रुगस्वरारेणम् आरम्भान्द्रुपगमाद्वापचक्षुषा दृष्टास्त्वितपस्तुप्रभमसद्भावेत्यर्थिकं मत्तज्जनानर्णव्यादाद्वह्न्ययोरपत्तयम् । यदि पुनरेयमप्यनुगतर्थावि-
 शोभाय तपसाचोऽन्युत्पत्ते तदा न्ययाद्वशादितिसागारं विपिठ्यमेवाप्युपगन्तुमर्हम् । न च पट्वति भूतले पटापानधीमसद्भान्दानीं तदधिकरणतात्त्वा-
 भाव्याभाप्य वतुभमरपत्तात् रभापस्य वाचद्रव्यभापित्वात् रक्तादत्राणां घटे द्यामाधिकरणतान्वाभाव्येऽपि द्यामाभावेन तद्वदे नौकिम्प्रत्यक्षाभा-
 वाति वाच्यम्, भवतां नास्वायत्तिप्रमर्गयोगसमायन्य पूनावच्छेदेनास्माकं वेगित्वात् तत्तत्तत् तदधिकरणपरच्छेदेन पत्रभापे प्रत्यसम्यन्यत्वात् ।
 न च तत्र नास्वातमागोभयपत्तं तत्तत्तत् न तु समवायसम्बन्धत्वे नास्वावच्छेदिकेति वाच्यम्, द्यामावच्छेदेन समवायसम्बन्धवाचिष्ठभसंयोगाभा-
 वच्छेदेऽपि नास्वातां संयोगीति पुद्गलागोस्तोस्तोभयसम्बन्धवाचिष्ठभसंयोगाभावात्सर्वत्र विरोधित्वात्, अन्यव्यतिङ्गताभ्यां तत्रोक्ताभावश्चभ्यापि नति-
 चरकत्वरूपेणैव गौरवान् । अस्य वेदादीं पत्रभाप इत्यत्रापि तन्नास्वयिष्टिप्रोभयसम्बन्धेन पत्रभाप एव विपय इति न किञ्चिदुपपन्नम् । न च
 मपरापेन नन्यभावाचारिभिर्भवे भवे इत्यनेन हेतुत्वात् तस्मादिति वाच्यम्, वेदित्वात्तस्यनेन नन्यभापे प्रत्येव द्रव्यत्वेन तर्थागित्यात् । अयं
 वेदित्वात्तस्य नन्यभावाचारिभिर्भवे भवे इत्यनेन हेतुत्वात् तस्मादिति वाच्यम्, वेदित्वात्तस्यनेन नन्यभापे प्रत्येव द्रव्यत्वेन तर्थागित्यात् । अयं

तथात्वे घटादिदृष्टिध्वंसोपापत्तेः, सत्तादेः कालिकसम्बन्धेन घटनाशानधिकरणत्वात् तत्र तदापत्त्यभावेन सत्त्वेन नाशहेतुत्वाऽकल्पनात् । न च द्वित्रिक्षणस्याधिघटादिसमवेतनाशे स्वप्रतियोगिसमवेतत्येव तथात्वात् तदेतद्व्यवसायकं, तत्रापि स्वप्रतियोगिसमवायिकारणत्वेन कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन वा तथात्वेऽनतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, उक्तहेतुतावच्छेदकेऽवलम्बप्रसमवायिन्येवोपेक्षया क्लृप्तसत्त्वनिवेशस्यैवोचितत्वात् । द्रव्यजात्यन्यचाक्षुषे महद्भूतरूपवद्भिरसमवेतत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् समवायिसिद्धिरिति तु मन्दं, द्रव्यान्यसत्त्वाक्षुपत्त्वावच्छिन्नं प्रति महद्भूतद्रव्यरूपवद्विनिवेशिष्ठत्वेन तत्त्वसम्भवादित्यधिकं स्याद्वादादरहस्ये । ननु तथापि वैशिष्ट्यमेवास्तु स्वरूपाणामननुगतत्वेनानुगतबुद्ध्यनिर्वाहकत्वादिति चेत्, न, वस्तुन 'एकानेकस्वभावत्वेन प्रकारांशे संसर्गांशो चानुष्ठानित्याद्युत्तिष्ठमत्वादिकस्य पितृपुत्रादिव्यवहारेण तत्त्वसिद्धेः । न च वासनोभेदादेकस्मादप्यनेकव्यवहारोपपत्तिः, तासामपि तन्निमित्तत्वादप्यन्यथाऽनीलात्पीतवासनाप्रसङ्गात् । तस्यातत्स्वभावत्वाच्चैवमिति चेत्, तर्ह्येकस्यापरवासनाऽजनकत्वेऽपि तुल्या युक्तिरन्यथा तु बाज्यात्रम् । न चैकस्यैव देवदत्तादेः पितृपुत्रादीनां स्वसन्तानगतमनस्कारलक्षणोपादानोभेदनिवन्धना पुत्रादिवासनाप्रवृत्तिः, एकस्यानेकसहकारित्वायोगात् अन्यथाऽनेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । एकस्वभावत्वे चैकत्र फले परिनिष्ठितस्वभावात् ततः फलान्तरानुदयप्रसङ्गादेनेकार्थिकरणैकस्वभावस्य च नामान्तरमात्रविवादपर्यवसायित्वात्, न चानेकस्यैकस्वभावत्वे विश्वैकरूप्यप्रसङ्गः, सत्त्वादिना तदिष्टेः घटत्वादिना त्वनेकस्वभावत्वादेवेति मूक्षमधिया पर्यालोचनीयम् । तदेवमतिरिक्तसम्बन्धाभावोद्भेदाभेद एव गुणगुण्यादिसम्बन्धः । एकान्ताभेदोऽप्यस्य घटज्ञाने तदूपस्यापि ज्ञानप्रसङ्गः, एकान्तभेदे चावयवगुरुत्वादवयवविगुरुत्वोत्कर्षप्रसङ्गः, अवयवविगुरुत्वात्यन्तापकर्षस्यावयवगुरुत्वात्यन्तापकर्षाधीनत्वेनावयवविन्यत्यन्तापकृष्टमेव गुरुत्वमिति नैयायिकप्रवादस्यान्याय्यत्वात् । अनन्यगत्या समवायेन तत्तदवयवगुरुत्वात्यन्तापकृष्टगुरुत्वे तत्तदवयवित्वादिना हेतुत्वेऽतिगौरवात् । किञ्चात्यन्तभिन्नाभिन्नाभ्यां व्यावृत्तं सामानाधिकरण्यमपि भेदाभेदे प्रमाणं, भेदाभेदोभयत्वेन साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धेरभावात् । उभयत्वमप्येकाविशिष्टापरत्वमेवेति चेत्, न, अविशिष्टयोरपि गोत्वाध्वत्वयोरुभयत्वं प्रत्ययात् । एतेनैकान्तभेदाभेदान्यतराभावस्य भेदविशिष्टाभेदस्य वा साध्यतायां साध्याप्रसिद्धिः प्रत्येकं साध्यतायां चासाधारण्यमिति निरस्तम् । न च व्यतिरेकव्याप्तौ व्याख्याप्रसिद्धिः प्रतियोगिमिति तदभावाभावादिति वाच्यम्, तेन रूपेण प्रतियोगिमिति तेन रूपेण तदभावस्यैवानभ्युपगमात् । अन्योऽन्याभावत्वमेककालावच्छिन्नस्वात्यन्ताभावप्रमाणानाधिकरणवृत्ति अभवविभाजकोपाधित्वात् अत्यन्ताभावत्ववदित्यपि भेदाभेदे प्रमाणमेव ।

पुण्यवच्छेदकवच्छिन्नमात्राद्विस्तृत्यानुपाधित्वाच्छुद्धरूपस्यैव शुद्धाभेदावच्छेदकत्वेन साधनव्यापकत्वात् । न चैकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्त-
 भावयोर्विस्तृताधिकरणतावच्छेदकावच्छेदेन वृत्तित्वनियमाभिमिति वाच्यम्, विरुद्धत्वस्थले विभिन्नरसस्यैव लापनेन निवेष्टावित्यात्, अत एव गोत्वा-
 वच्छेदेन गव्यभेदो ब्रह्मत्वावच्छेदेन तु तदभेद इत्यौपनिषदानां युक्तवत् । अथत्वावच्छिन्नभेदवति गति श्रमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदाभाव एव
 वैरङ्गीक्रियत इति चेत्, तर्कमात्मनि नोक्तत्वावच्छिन्नभेदवति घटेऽप्युवसिद्धत्वावच्छिन्नप्रतद्भेदाभावाभ्युपगमे किं बाधकम् । वस्तुतो यथा शास्त्रावच्छे-
 देन संयोगस्तदभावश्च मूलादिनानावच्छेदेन तथा घटे नीलभेदोऽपि घटत्वावच्छेदेन तदभावस्तु तत्तथाकित्वादिनानावच्छेदेनैवेति परिभाषनीयम्
 । अन्ये तु घटे नीलभेदस्तद्व्योऽप्याभावरूपस्तदभेदस्तु तादात्म्यं न तु तदभाव इति वदन्ति । यत्तमेतदव्यवहारे तस्मादेतुत्वादिति चिन्तामणिकु-
 तोक्तम् । तत्र । नमेषमभिवेधमिभिमित्यभिवेदव्यवहारार्थं तादात्म्यस्यावश्यभाषणीयत्वात् । अपरे तु गुणगुणिनोरन्यत्वस्यभेदस्तत्रैवपि पुण्यकत्वस्य-
 भेदाभावभेदः, पुण्यत्वं च प्रविषक्तप्रदेशत्वमित्याहुः । तन्नित्यम् । वस्तुतो वैधर्म्यरूपो भेदः साधर्म्यस्यभाभेदोऽविरुद्ध एवातिरिक्ताभावानभ्यु-
 पगमात् । अत्राभावत्वं भाववृत्ति नैवेति न विप्रतिपत्तिः, अभावाभावः प्रतियोग्येवेत्यङ्गीकारेण सिद्धसाधनादभावात् । अत एवाभावो भानभिन्नो
 नैवेत्यपि न, अंशतो वायात्किन्त्वभावत्वं भावत्वव्याप्यं नैवेति । तत्र नैयायिकाः । अभावो भावातिरिक्त एवाधिकरणस्याप्रतियोगिकत्वात् तस्य
 च सप्रतियोगिकत्वानुपपत्त्यनन्वेन तदुपत्त्यायोगात् । अथ सप्रतियोगिकत्वं प्रतियोग्यविषयकदुष्टविषयत्वं तत्र तत्रापि नाभावस्येदंत्वादिनाप्यभाव-
 प्रत्यक्षात्किन्त्वभावत्वस्य तस्य च प्रमापि तत्राभावमेव घटवद्विभक्त्यरूपस्य तस्य घटार्थसापत्त्वादिति चेत्, न, तद्विभक्त्यस्यापि स्वरूपानतिरिक्तेणामति
 योगिकत्वात्, वस्तुतः प्रतियोग्यवृत्तिरनुयोगिवृत्तिर्यौ धर्मस्तज्ज्ञानस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेनाज्ञातधर्मग्रहस्य वा भेदग्रहेतुत्वेन तस्य चात्र भेदस्यस्यैव
 संभवेनान्योन्याभावात्, न चाभावव्यवहारार्थमेव प्रतियोगिज्ञानार्थेऽभावस्त्वप्रतियोगिक एवेति वाच्यम्, व्यवहृतव्यवहारे सति सत्यां चेच्छायां व्यव-
 हारोदयेन तत्राधिकस्यानपेक्षणात्, इत्थान्वितस्यावच्छेदपत्त्येन दीर्घत्वग्रहे समातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तारत्वादिव्रा एव चावच्छेदपेक्षणात्,
 तत्प्रकारकज्ञानस्यैव तादृशव्यवहारानिबन्धनत्वात्, जातेद्योक्तरीत्येन सागधित्वात्, उक्तधर्मप्रकारेण गृहीतस्य परियाणस्यैव साधित्वसंभवादतिरिक्त-
 दीर्घत्वे मानाभाव इति तु स्वतन्त्राः ॥ अथाभाववृत्त्यभावस्याधिकरणानतिरिक्तेण सर्वमिदं प्रतिबन्धिकवस्तुत्वमिति चेत्, न, अभावसिद्ध्युक्तपुण्यपुण्य-
 तायास्त्वस्याः फलमुख्यगौरववदोपत्त्यात् ॥ अथाभावग्रहसामर्थ्येण तद्व्यवहारोपपत्तेः किमन्तर्गदुनाभावेनेति चेत्, न, इह यद्ये नेति प्रतीयमानस्य

तस्यान्तर्गुत्वायोगात्, अन्यथार्तिप्रसङ्गात्, किञ्च अभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षरूपत्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकारनिश्चयमुद्रयैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं न तु स्वातन्त्र्येण, तव तु तद्व्यवहारे तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । किञ्च अधिकरणानामननुगतत्वात्कथमुगतव्यवहारः, मम तु समवायस्याश्रयसमवायान्यतरसंबन्धेन सचात्यन्ताभाव एवाभावत्वमनुगतम्, तच्च स्वदृश्यपीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत एव घटाभावपटाभावबुद्धीनामभावांशेऽनुगतप्रकारत्वं तस्यैव पूर्वमुपस्थितस्यानुपस्थितस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वात् । यत्तु सविषयकान्यत्वे सति स्वांशे प्रतियोग्यविशेषणक्रमप्रतीत्यविषयत्वभावत्वम्, ज्ञानसमवायादिवारणाद्याविशेषणद्वयमिति, तत्र, प्रतीतिघटितत्वेनास्यातीन्द्रियत्वात्, प्रतीत्यविषयत्वमित्यादावभावत्वप्रवेशेनात्माश्रयात् । प्रतीतिपदस्य धीसामान्यपरत्वेऽसंभवात्, लौकिकप्रत्यक्षपरत्वे चातीन्द्रियमात्रातिव्याप्तेः, लौकिकप्रत्यक्षत्वेन विशेषणे चातीन्द्रियाभावाव्याप्तेः, तज्जातीयत्वनिवेशे च तावन्मात्रस्यैवोक्तप्रत्यक्षस्याश्रयणीयत्वात् । न चातिरिक्ताभावस्याधिकरणेन समं संबन्धानुपपत्तिः, संबन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वस्यैव तत्सम्बन्धत्वात् । नन्वेवं घटाभावभ्रमादनुपपत्तिः, योग्यतायाः फलैकगम्यतया तत्रापि सत्त्वात्, न च प्रमायोग्यतासम्बन्धः, सम्बन्धसत्त्वेन तस्यापि प्रमात्वात् अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्, योग्यतायाः प्रत्ययाविषयत्वेन विभागाभावाच्च । अथोक्तयोग्यतालिङ्घितं स्वरूपमेव सम्बन्धो भ्रमप्रमयोश्च वस्तुगत्या घटतदभाववद्व्यन्यतयवगाहित्वेनैव विभाग इति चेत्, न, अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धेऽव्याप्तेः, तस्य विशिष्टज्ञानाभावादिति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपद्वयस्यैव सम्बन्धत्वात् । योग्यतावच्छेदकं च क्वचित् प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं, क्वचित् प्रतियोगिदेशत्वं सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं, क्वचित् प्रतियोगितावच्छेदकाभावत्वत्वं, न चात्रापि सत्यर्थसम्बन्धानुयोगः, तत्रापि तादृशस्वरूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रमत्वमिति किमनुपपन्नम् । न तथात्वात्, प्रत्ययानवस्था तु नास्त्येव उक्तावच्छेदकत्वत्वस्य स्वरूपपरिचायकत्वात्, एवं च तादृशस्वरूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रमत्वमिति किमनुपपन्नम् । वस्तुतः स्वसंबन्धप्रकारावच्छेदेन गत्र ज्ञाने धर्मिसम्बन्धः स्वसम्बन्धधर्म्यवच्छेदेन वा प्रकारसम्बन्धस्तत्र प्रमात्वमन्यत्र भ्रमत्वम्; अत एव विशिष्टज्ञाने प्रकारधर्मिणोः संयोगादिवज्ज्ञानस्यापि परस्परसम्बन्धतया भासमानत्वादिदं रजतामिति भ्रमे रजतत्वस्य शुक्लो वैज्ञानिकसम्बन्धेन प्रमात्वं संयोगेन च भ्रमत्वम्, अत एव च साकाङ्क्षधर्मिगोचरज्ञानत्वं परस्यापि विशिष्टधीत्वम्, परस्परवृत्तिज्ञानसम्बन्धावच्छेदकत्वस्यैव साकाङ्क्षपदार्थत्वादित्याहुः । अत्रोच्यते, अभावस्य लाघवात् क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वे सिद्धे तत्र समप्रतियोगिकत्वं कल्पमानमभावद्वयभावेऽन्यप्रतियोगिकत्वमिव तत्काले तद्वृद्धिजनितव्यवहारविषयत्वादिरूपं न वायकम्, घटो नास्तीत्यादावपि तदुपलक्षितं स्वरूपमेव संसर्ग इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चाधिकरणस्वरूपत्वेऽननुगमो वायकः, तथासत्यभावाभावस्यापि प्रतियोग्यात्मक-

त्विलयेऽपसिद्धान्तमहात् । तत्र तदुद्भावनस्यैकमेवेति चेत्, किं तद्, घटत्वादिकमिति चेत्, कथमस्य तत्त्वं, तेन रूपेण घटादिमघाततीतौ घटापभावाभाव-
 व्यवहार इति चेत्, कथं तर्हि तदसाधारणधर्मोन्तराणामपि न तथात्वम् । किंचैवं घटत्वादिज्ञानं प्रतियोगिज्ञानं विना न स्यादभावात्सम्यक्तत्वे योम्यधर्मानिष्ठ-
 मज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, अन्यथा तदभिहितरूपमसङ्गात् । अस्तु तर्ह्यभावाभावोप्यतिरिक्त एव एतीयाभावादेः प्रथमाभावादिरूपत्वेनानवस्थापरिशारादिति चेत्, तर्हि
 अभावेऽप्येकपर्ययकल्पनापेक्षयाऽधिकरणेषु कथञ्चिदेकत्वमेव कल्पयतां लाघवात्, कीदृशमधिकरणं घटाभाव इति चेत्, यादृशन्तव घटाभावाभावाः, तत्र घटव-
 द्भिन्नमेव, भेदश्च विपयत्वादिवत्स्वरूपविशेष एव, तदुक्तं स्वरूपात्स्वरूपान्तरव्याप्यध्वनिरन्योन्याभाव इति, न तु तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वम्,
 अमतीयमानत्वार्यप्यलोचनयाऽन्योन्याध्यायात्, एकमेव रूपाले घटवद्भेदाभेदौ च रूपालयुद्धियद्वयत्वात्कालयुद्धयवच्छेदेभेदेन समयभेदेन वा वर्धते, यथा
 परेषामेकैव भूतले घटवद्भेदाभेदौ घटवद्भावावच्छेदेन, एवं चाधिकरणस्वरूपत्वेऽप्यभावावस्य तद्विभक्तत्वेनैव संशयकोटिवा स्वरूपस्यापि प्रतियोगित्वविषय-
 त्वादितत्त्वतः कारणेन भानस्य भवतापि स्वीकारात् । तद्विभक्त्याधिकरणत्वमेव वा तदुद्भावनत्वम्, तथा च तादृशसंशयस्य तादृशनिश्चयनिवर्त्यतया नाधिकरण-
 ज्ञानमात्रादुद्भावनसंशयोच्छेद इति द्रष्टव्यम् । भेदोऽपि स्वरूपानतिरिक्तस्तद्वत्तत्वात्तादृशमाश्रया श्रुति एवेति चेत्, सत्यम्, श्रुतिव एव परं तु भेदत्वेन न श्रुतिव
 इति । सात्त्वत्वादिक्मेव वा तत्मासादिभेदो भेदव्यञ्जकत्वेनाभिमतस्य वैषम्यस्यैव भेदत्वकल्पनौचित्यात्, तत्र दूरत्वादयोपवादाश्रुतिं सत् संदेशाप्रति-
 पत्तिः । न च तत्मात्सर्गकीर्णकया तद्वरे तद्विभक्तिमसङ्गोऽसाधारणत्वेन तद्वत्तत्वात्, तथा च तत्मासाद्विचर्यमवत्त्वज्ञानमेव तत्मात्मेदसंदेशनिवर्तक-
 मिति दिग् । इदमेव च प्रतियोग्यदृष्ट्युपयोगिद्विधतिर्मज्ञानम्, न चेदं भेदज्ञानस्य निदानं किं तु तद्व्यवहारस्यैव तद्वेत्तोरिति न्यायादिति स्मर्तव्यम् । अभा-
 वज्ञानमाश्रया एव तद्व्यवहारोक्तत्वे प्रतियोगिज्ञानस्य पृथकारणत्वकल्पनं तु न वाचकम्, अभावत्वमत्यसे तदेतुल्यकल्पनावश्यकत्वात्, अन्यथा प्रतियोगि-
 विश्लेषितत्वमत्यसे, नानाप्रत्यासत्तिकारणत्वकल्पनागौरवादित्यन्यत्र विस्तरः । अभावस्याधिकरणेन सम संबन्धत्वमपि तदभिज्ञत्वेनैव, प्रतियोगिप्रतियोगित्वादौ
 तस्यैव योग्यत्वकल्पनात् । न चैवं घटकालेऽपि घटाभावाधीमसङ्गः, यत्काले यद् द्रव्यं येन परिणमते तत्काले तस्य तन्मयत्वात् । न च स्वभावस्य न
 नादाचित्कत्वमिति शङ्कनीयम्, श्यामरक्तस्वभावयोर्घट एवाकथात्वदर्शनात् । न च घटस्य तदुद्भावाधिकरणत्वमेव स्वभावो न तु तदुद्भावाविति वाच्यम्,
 रक्ततादृश्याणां घटे श्यामाधिकरणत्वमिति व्यवहारस्य ग्रामाण्यप्रसङ्गात्, एवमप्यभावस्याधिकरणत्वमप्यसिद्धिः । नन्वेवं घटद्रव्ये घटो भवित्यपि घटो नष्ट
 इति प्रतीत्यनुपपत्तिरभेदे आधाराधेयभावादानुपपत्तेरिति चेत्, न, द्रव्यत्वेन तस्याधारत्वात् पर्यायत्वेन चाधेयत्वात् प्रागभावमध्वंसयोश्च द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वात् ।

तथाहि—अवहारनयोदेशात् घटपूर्ववृत्तित्वविशिष्टं स्वद्रव्यमेव घटप्रागभावः, घटोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टं च स्वद्रव्यमेव घटप्रध्वंसः, पूर्वकालवृत्तित्वादिकं च परिचायकं न तु विशेषणमात्माश्रयादिप्रसङ्गात्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनानतिप्रसङ्गाच्च, प्रागभावादितिर्गतौ स्वद्रव्यमेव विशेष्यतया भासते, प्राकालवृत्तित्वादिंसंयोगेन प्रतियोगिनः प्रकारतयैव व्यवहारवैचित्र्यादित्यपि वदन्ति । ऋजुसूत्रनयोदेशात् प्रतियोगिप्राच्यक्षणे एव प्रागभावः, उपादेयक्षणे एव चोपादानध्वंसः, न च तत्पूर्वोत्तरक्षणयोर्धेदोमज्जनप्रसङ्गस्तत्संतानोपमर्दनस्यैव तदुन्मज्जननियामकत्वात्, इत्युभयनयसंग्राहिप्रमाणार्पणात् व्यक्तं स्याद्वादरत्नाकरे ॥ अयं मुद्गरपातादिनष्टो घट इति प्रतीत्यातिरिक्तनाशानुभवो नहि भूतलं तद्वृद्धिर्वा तज्जन्या तेन विनापि तयोः सत्त्वादिति चेत्, न, विभागजातस्य कपालकदम्बररूपस्य घटध्वंसस्य मुद्गरपातजन्यत्वात्, मुद्गरपातावधिकस्वोत्तरकालवृत्तित्वस्वद्रव्यपरिणामी घट इत्युक्तवाक्यस्यार्थः, अत एव स्वाभाविकनाशस्थले न तथाव्यवहार इत्यापि रमणीयम् । एतेनैवं व्याख्यातं—‘दृष्टत्वावयं घटोत्र निपतन् दृष्टस्तथा मुद्गरो दृष्टा कर्पससंहतिः परमतोऽभावो न दृष्टः परः । तेनाभाव इति श्रुतिः ऋ निहिता किं वात्र तत्कारणं स्वाधीना कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालवलीति’ ॥ १ ॥ अयं कालविशेषविशिष्टाधिकरणैर्नैवाभावान्यथासिद्धावयव्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गः इति चेत्, न, कालविशेषस्य द्रव्यपर्ययरूपत्वेन तस्यैवाभावावयव्यादिरूपत्वाद्भेदानुपपत्तिविरहाच्च । एतेन समयविशेषयोगवृत्त्येवास्त्वभावत्वमित्युक्तावपि न क्षतिः, कालस्य स्ववृत्तित्वाविरोधेनदानीं घटाभाव इति प्रतीत्युपपत्तेः । स्यादेतत् भूतले घटो नास्तीत्यत्र कतमोऽभावः प्रतीयते, न तावदत्यन्ताभावः, तस्य सार्वदिकतादात्म्यपरिणामानधिकरणाधिकरणस्वरूपत्वात्, तदुक्तं, कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिष्ठचित्तरत्यन्ताभाव इति, तथाच घटदशायामपि भूतले घटतादात्म्यविरहेण घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । न च संयोगदशायां संयुक्तत्वेन भूतलेपि घटतादात्म्यमस्येवेति वाच्यम्; तादात्म्यपदस्यैकत्वार्थताया व्याख्यानात्, तस्य चापृथक्त्वरूपस्य तत्राभावात् । एतेन घटध्वंस एव तत्र विषय इत्यपि निरस्तम्, स्वपरिणामिम्येव तदध्वंसाभ्युपगमादिति चेत् । मैवं, भूतलं संयोगेन घटो नास्तीति प्रतीतौ संयोगसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वनिरूपकतासंसर्गेण घटस्य प्रकारत्वादितिप्रसङ्गात्, एतत्प्रतीतिविषयश्चाभावो नाशोऽत्यन्ताभावो वेति यथावोधमनुसरणीयम्, येषां त्वत्यन्ताभाव एव तादृशप्रतीतिविषयस्तेषामन्तराश्रयो घटे कथं रक्तभास्तीति प्रतीतिः, अत्यन्ताभावस्वरूपस्य सम्बन्धस्य सामयिकत्वानुपपत्तेः, तत्सम्बन्धत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु ध्वंसे रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वकल्यनौचित्यात्, अत्यन्ताभावे प्रतियोगिनः कालभेदमनन्तर्भाव्यैव लाघवेन विरोधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः । प्राभाकरास्तु घटवद्भूतलबुद्धिभिन्ना भूतलबुद्धिर्घटाभावः, नच घटवति घटाज्ञानदशायां तदभावापत्तिः, अन्याभावानभ्युपगमात्, तद्व्यवहारस्य च प्रतियोग्यधिकरणज्ञाने यावत्स-

तियोग्युत्कृष्टमकसत्त्वं चेष्टत्वात्, न च बाधावतारदशार्था तद्व्यापिः, प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव व्यापकत्वेन तद्वर्णनप्रभावव्यवहारकाभावात्, न च नाधितव्यवहारस्य संवादापत्तिः, बाधितत्वेनैवाविसंवादात्, न च प्रतियोगिमत्त्वज्ञानवगाद्यधिकरणबुद्धिप्रतियोगिभावगाम्यधिकरणबुद्ध्योर्विषयतया द्वयौ किं केन बाध्यतां प्रमात्वस्यापि साधारण्यमिति वाच्यम्, अभावव्यवहारश्चरमप्रमात्वात्तदुरोधेन प्रतियोगिमत्त्वज्ञानवगाद्यधिकरणबुद्धेरधिकरणे विषयतया सत्त्वेऽपि घटाद्यभावत्वेन तत्रासत्त्वात्, यथा परेषां घटर्थासत्त्वस्य घटाद्यत्यन्ताभावत्वेन स्वात्मनि सत्त्वेऽपि घटर्थासत्त्वं तत्रासत्त्वं घटध्वसे घटो भ्यस्त इत्यप्रत्ययात्। यदा वस्तुगत्या यः प्रतियोगिमान् तज्ज्ञानविभक्त्यधिकरणज्ञानेनैव तदभावः, आकाशाद्यभावस्त्वधिकरणज्ञानान्यज्ञानमेव, न चैवमनुगमः, द्वयिभ्यश्चिद्विभक्त्यधिकरणेऽप्यर्थोभेदेन लक्षणभेदात्, अथवा आरोग्यसम्बन्धसामान्ये यदधिकरणानुयोगिकत्वयत्नप्रतियोगिकत्वोपयोगिभाववत्त्वधिकरणज्ञानत्वमेव तत्सम्बन्धावाच्छिन्नत्वप्रतियोगिताकाभावत्वमित्याहुस्तद्विहित्यम्, अभावस्याधिकरणबुद्धिरूपत्वे केन्द्रादिनिज्ञासानुपपत्तेः। द्युत्स्यस्य केन्द्रावेर्निज्ञासापि प्रादिका तथा च इत्यन्तासम्बन्धमेव तदुपयोग इति चेत्, तथापि प्रतियोगिमत्त्वज्ञानविभक्त्येनाधिकरणज्ञानस्य स्वमकाशेनाप्रादिकत्वमभावव्यवहारः, घटनाशस्य बुद्धिरूपत्वे च मकाशे तदुत्पत्त्यन्तरीयतादृष्टबुद्धिसत्त्वात् तद्व्यापिः तथापि बुद्धिनाशस्यात्मनिष्ठत्वेनात्मनि घटनाशो नाष्ट इति प्रतीतिप्रसङ्गादिति दिक्। ज्ञानाद्वैतनये पुनरिदमपि मतमनुमतमिति सिद्धमेतत् भावात्मक एवाभाव इति ॥१॥

॥ इति पण्डितपद्मविनयसोदरन्यायविशारदपण्डितपद्मो विमलविरचिते न्यायाब्जके द्वितीयः प्रकाशः ॥

अयं किंस्वरूपो भाव इति चेत्, द्रव्यपर्यायोभयात्, तत्र द्रव्याणि धर्माधर्मकश्चकालश्चैषुद्रुल्लभेदात् पोढा। तत्र गतिवृत्तयो धर्मास्तिरूपः। प्रमाणं च तत्र—गतिपरिणतयोर्जेषुद्रुल्लयोरलोके गमनविरहान्ययानुपपत्तिरेव। न च तदाभिप्रास्यविरहादेव तत्रागतिः, सिद्धपरमात्मनादीनामलोकास्मिन्मुक्तत्वात्। न च क्रियाविशेषे देशविशेषस्य हेतुत्वात्लोकदेशस्य गत्यहेतुत्वादेवोपपत्तिरिति वाच्यम्, सहकारिण एव तत्र विशेषकत्वात् तत्त्वत्वेन हेतुत्वे मानानादादिति दिक्॥ स्थितिलक्षणोऽधर्मास्तिरूपः। प्रमाणं च तत्र—स्थितिपरिणतयोर्जेषुद्रुल्लयोरलोके स्थितिविरहान्ययानुपपत्तिरेव। न चालोके गत्यभावादेव तन्निवृत्तिरूपस्थितिविरहोऽस्तु किमन्तर्गुणधर्मास्तिकार्येनेति वाच्यम्, गतिनिवृत्तेरपि परिणामान्तररूपत्वात्, निवृत्तेस्तुच्छत्वनिरासत्वाच्चिरात्स्य च धर्मास्तिकायाविरहप्रयोज्यत्वे स्थितिनिवृत्तिरूपगतिविरहस्यैवाधर्मास्तिकायाविरहप्रयोज्यत्वे विनिगमनाविरहप्रसङ्गादिति दिक्॥ अवगाहनायुगलमाकाशम्, मानं च तत्र द्रव्याणां साधारत्वात्न्यायानुपपत्तिरेव। न च घटादीनां यतलादिकमेवाधार इति किमन्यगवेपथयेति वाच्यम्, अदृश्यमानाधाराणामाधारस्य लापवादेकस्यैव सिद्धेः। न च तस्याप्याधारान्तरमन्यवेपथीयम्, धर्मिग्राहकमानवाधारिकत्वभावनस्यैव तस्य सिद्धेः। न चैव व्यभिचारः, आकाशसिद्धेः पूर्वमनु-

पस्थितत्वात्, अस्तु वा देशप्रदेशादिभेदेन, तत्र स्वस्यैव स्वाधारत्वम्, अतो न कूटलिङ्गजत्वेनानुमितेभ्रमत्वापत्तिः । न च द्रव्यत्वस्य साश्रयत्वेन समं न व्याप्तिरप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्, अनौपाधिकसंहाररूपस्यैव तर्कस्य सत्त्वात्, अन्यथा परेषां गुणस्य साश्रयत्वव्याप्तावपि का प्रत्याशा, तथा च कार्यमात्रहेतुत्वेनोपादानमत्यक्षरूप एवेश्वरः सिध्येत् न तु तदाश्रयपरमात्मरूप इति दिग् ॥ वर्तनाक्षणः कालः । वर्तना च नवपुराणादिपरिणामः, तत्र चार्थवृत्तीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्ति कालद्रव्यमेव हेतुस्तस्य तद्भावभावित्वात् । अन्ये तु द्रव्यपर्यायरूप एव कालस्तस्यैव वर्तनारूपत्वात् सर्वत्र संभवित्वाच्च । तथा च पारमर्षमपि—‘किमियं भते कालो ति पबुच्चइ गोयमा जीवा चैव अजीवा चैव ति’ ॥ दिग्म्बरास्तु प्रतिलोकाकाशप्रदेशमसंख्येयाः कालाणवो द्रव्यसमयाभिधेया अवतिष्ठन्ते, पर्यायसमयास्तु मन्दगतिस्वभावेन परमाणोराकाशप्रदेशातिक्रमणनियामकतया व्यवतिष्ठन्ते । त्रिशिष्टगतिपरिणामस्य समयांशासाधकत्वात् स्कन्धविशिष्टावगाहनापरिणामस्य व्यभिक्प्रदेशांशासाधकत्ववदित्याहुः, तच्चिन्त्यम्, समयस्य ऋतुद्रव्यपर्यायत्वस्यैव कल्पनादहद्वचनस्य तथैव व्यवस्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । चेतनगुणो जीवः, स चोक्तस्वरूप एव ॥ ग्रहणगुणं पुद्गलद्रव्यं, तत्र च कचित् प्रत्यक्षं क्वचिदनुमानागमादिकं च मानमनुसन्धेयम् । पर्यायाश्चानन्ता इति न तेषां विविच्य विभाग इत्यधिकमत्रत्यं तत्त्वं मत्कृतस्याद्वादरहस्यादावनुसन्धेयम् ॥

॥ इति पण्डितपद्मविजयसोदरन्यायविशारदपण्डितयशोविजयविरचिते न्यायालौके तृतीयः प्रकाशः ॥

(प्रशस्तिः)

कृत्वा न्यायालोकं प्रवचनरागाद्यर्दीज्जतं पुण्यम् । तेन मम दुःखहेतू रागद्वेषौ विलीयेताम् ॥ १ ॥

श्रीविजयदेवहूरीश्वरपट्टादयगिरावहिमभासः । श्रीविजयसिंहेश्वरः साम्राज्ये प्राज्यधर्ममये ॥ २ ॥

श्रीमज्जीतिविजयबुधसतीर्थनयविजयविबुधशिष्येण । न्यायविशारदयतिना श्रेयोऽर्थमयं कृतो ग्रन्थः ॥ ३ ॥

विषयानुबन्धवन्धुरमन्यन्न किमप्यतः फलं याचे । इच्छाम्येकं जन्मनि जिनमतराणं परत्रापि ॥ ४ ॥

तेभ्यः कृताञ्जलिरयं तेषामेषा च मम विशेषाशीः । ये जिनवचोऽनुरक्ता ग्रथन्ति पठन्ति शास्त्राणि ॥ ५ ॥

अस्मादृशां प्रमादग्रस्तानां चरणकरणीनानाम् । अब्धौ पोत इवेह प्रवचनरागः शुभेषायः ॥ ६ ॥

॥ संपूर्णोऽयं न्यायालोकग्रन्थः ॥

महामहोपाध्यायन्यायविदारद्वन्यायाचार्योपपद्यभीयदोबिजयगणिविरचितन्यायालोक्तस्य विषयसूचीपत्रम्.

विषयः

मङ्गलाचरणम्

मुक्तिनिरूपणारम्भः

न्यायमतेन धरमदुःस्वप्नरूपमुक्तिप्रदर्शनम्

तत्र प्राचीनोक्तानुमानमगमप्रदर्शनं वृत्तखण्डनम्

वर्द्धमानाधिमवसर्वमुक्तिसाधकानुमानप्रदर्शनमग्रे क्तखण्डनं स्वयवावष्टम्भेन

विशिष्टदुःस्वप्नान्नस्य मुक्तिस्वखण्डनम्

आत्यन्तिकदुःस्वप्नमावस्य मुक्तिस्वखण्डनम्

दुःस्वात्यन्ताभावस्य मुक्तिस्वखण्डनम्

दुःस्वार्थसत्त्वोपास्य मुक्तिस्वखण्डनम्

आनन्दमपरमात्मनि जीवात्मनो मोक्ष इति वादिनो वेदान्तिविशेषस्य त्रिदण्डिनः खण्डनम्

अनुपप्लवचिचिन्ततेमोक्षत्वमिति बौद्धमतस्य प्रदर्शनमग्रे क्तखण्डनम्

स्वात्मन्यं मुक्तिरिति मतस्य खण्डनम्

पुरुषस्य स्वरूपजावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यमतस्य खण्डनम्

अग्निमन्त्रिचानुत्पादे पूर्ववचिनिष्ठविर्माणं इति मतस्य खण्डनम्

आत्मज्ञानं मुक्तिरिति चार्वाकमतस्य खण्डनम्

पत्रम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१	१	१
२	२	२
३	३	३
४	४	४
५	५	५
६	६	६
७	७	७
८	८	८
९	९	९
१०	१०	१०
११	११	११
१२	१२	१२
१३	१३	१३
१४	१४	१४
१५	१५	१५
१६	१६	१६
१७	१७	१७
१८	१८	१८
१९	१९	१९
२०	२०	२०

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्भुक्तिरिति भट्टमतस्य न्यायमतेन खण्डनम्
अविद्यानिवृत्तौ केवलस्य ज्ञानसुखात्मकात्मनोऽवस्थानस्य मुक्तिवमिति वेदान्तिमतस्य खण्डनम्
स्वमतेन कृत्स्नकर्मक्षयो भुक्तिरिति सिद्धान्तप्रदर्शनं तत्र नैयायिकाभ्युपगतकाव्यव्यूखण्डनम्
स्वमतेन परमानन्दस्य मुक्तिवप्रदर्शनम्
सुखस्थलेऽपि दुःखाभावार्यितयैव प्रवृत्तिरिति दुःखाभाव एव मोक्ष इति न्यायमतस्य खण्डनम्
मुक्तौ सुखं नास्तीति न्यायमतेनाशङ्क्याग्रे स्वमतेन तदुपपादनम्
अखण्डज्ञानसुखसन्ततिर्भुक्तिरित्युत्पन्नयावलम्बितप्रदर्शनम्
कर्मक्षयाधिभूतं सुखसंवेदनं मुक्तिरिति सङ्ग्रहनयावलम्बितप्रदर्शनम्
आत्मन ऊर्ध्वगतमन्वेन मुक्तिस्थानप्राप्तिप्रदर्शनम्
नैयायिकाभिमतस्वमुत्त्वस्य खण्डनारम्भः
आत्मविमुत्त्वखण्डनप्रकरणे नैयायिकाभिमतशब्दगुणत्वस्य खण्डनं शब्दे द्रव्यत्वव्यवस्थापनञ्च
शब्दस्य निमित्तपवनगुणत्वमित्युच्छृङ्खलनैययिकमतस्य प्रदर्शनं खण्डनञ्च
आत्मनो नित्यमहत्त्वेन विभुत्वमिति न्यायमतस्य खण्डनम्
आत्मनः शरीरनियतपरिमाणत्वं तत्र नैयायिकोद्भूतवितानां दोषाणां परिहारश्च
प्रदेशाच्चित्तरेव ज्ञानमिति मतस्य खण्डनम्
प्रत्येकं शरीरावयवे ज्ञानसन्तानमिति बौद्धमतस्य खण्डनम्
आत्मनः शरीरनियतपरिमाणत्वसाधकानुमानप्रदर्शनम्
आत्मविमुत्त्वखण्डनसमाप्तिः
नास्त्यात्मेति चार्वाकमतप्रदर्शनम्

८ २ ४ ८ ९ ७ ७ १२ १६ १ ५ ८ ९ १६ १ ३ ८ १० १०

प्र. द्वि. द्वि. द्वि. द्वि. प्र. द्वि. द्वि. द्वि. प्र. प्र. द्वि. प्र. प्र. प्र. प्र. प्र. प्र. प्र.

२ २ २ २ २ ३ ३ ३ ३ ४ ४ ४ ५ ५ ६ ६ ६ ६ ६

अनुमानागमयोः प्रामाण्यव्यवस्थापनेन चार्वाकमतस्त्वण्डनारम्भः

भूतान्येव घृतन्योपादानानीति चार्वाकमतस्य स्वण्डनम्

शरीरदृष्ट्या चैकन्यद्विरिति शरीरमेव चेतनमिति चार्वाकमतस्य स्वण्डनम्

अहमिति मत्पक्षेण शरीरातिरिक्तात्मव्यवस्थापनम्

शरीरचैकन्यवादिचार्वाकमतानुयायिनैर्यायिकमतमदर्शनम्

तस्त्वण्डनम्

अतिरिक्तानुमितिव्यवस्थापनम्

अनुमितित्वस्य भानसत्त्वव्याप्यत्वमिति चार्वाकमतानुयायिनैर्यायिकमतमदर्शनम्

अनुमितित्वस्य भानसत्त्वव्याप्यत्वण्डनम्

चार्वाकमतस्त्वण्डनसमाप्तिः

परमकाशज्ञानवादिन्यापमतेन ज्ञानस्वप्रकाशत्वत्वण्डनपर्यवसायिपूर्वपक्षः

स्वसिद्धान्तेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वव्यवस्थापनेन नैयायिकपूर्वपक्षमतिविधानम्

प्राचीनमतेन मत्पक्षत्वपरोक्षत्वयोस्त्वरूपोपदर्शनम्

स्वामिमयेण मत्पक्षत्वपरोक्षत्वयोस्त्वरूपोपवर्णनम्

प्रथमप्रकाशसमाप्तिः

द्वितीयप्रकाशारम्भः

४९

धाम्नामात्रावज्ञाने नीलादिविषयत्व नास्तीति केवलविज्ञानमेव परमार्थसदेति विज्ञानवादिभ्यो योगाधारस्य बौद्धविशेषस्य

मतमदर्शनम्

३१ ३४ ८ ३४ ९ ३ ७ ३ ३२ ३ ३ २ ७ ७
प्र. द्वि द्वि द्वि. प्र. द्वि द्वि. प्र. द्वि. प्र. द्वि. द्वि. प्र. द्वि. द्वि. प्र. प्र.
३ ३ ७ ७ ८ ८ ८ ८ ९ ९ ९ ९ १० १२ १२

११ १२ प्र. ११

५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८

वाङ्मार्थव्यवस्थापनेन विज्ञानवादिमतस्य खण्डनम्
 भेदाभेदसाधनम्
 नैयायिकाभिमतस्य समवायसम्बन्धस्य खण्डनारम्भः
 समवायखण्डनप्रस्तावे चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वव्यवस्थापनम्
 चक्षुषस्तैजसत्वखण्डनम्
 अभावसाधारणवैशिष्ट्यसम्बन्धापादनप्रतिबन्धा समवायखण्डनम्
 स्वमतेन वस्तुन्येकैकस्य भावत्वोपादेनेनातिरिक्तसमवायवैशिष्ट्यादिखण्डनम्
 अतिरिक्तसमवायादिखण्डनसमाप्तिः
 एकान्तभेदाभेदयोः खण्डनेन सामानाधिकरण्यप्रतीत्या च भेदाभेदव्यवस्थापनम्
 भेदाभेदयोर्मतेभेदेन स्वरूपभेदोपदर्शनम्
 भेदाभेदस्वरूपोपपादनम्
 अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वव्यवस्थापनारम्भः
 अभावे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्
 न्यायमतेनाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वखण्डनेनातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम्
 अतिरिक्ताभावस्याधिकरणेन समं सम्बन्धोपपादनम्
 स्वमतेनाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वव्यवस्थापनेन न्यायमतखण्डनम्
 प्रागभावग्रन्थस्योः स्वमतेन द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वप्रदर्शनम्
 तयोर्व्यवहारनयेन द्रव्यरूपत्वस्य ऋजुमूलनयेन पर्यायरूपत्वस्योपदर्शनम्
 अभावस्य अधिकरणज्ञानस्वरूपारभ्युपगन्तृमाभाकरमतप्रदर्शनम्

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

दि. प्र. प्र. प्र. प्र. प्र. दि. दि. दि. प्र. प्र. प्र. प्र. प्र. दि. दि. प्र. दि. दि.

अमानस्याधिकरणम् ॥ पन्थस्ववस्यापमसमितिः

द्वितीयप्रकाशसभासिः

सृष्टियप्रकाशारम्भः

भाषस्वल्पमश्विनम्

द्रव्यविभागः

धर्मास्तिकायनिरूपणम्

अथमीर्गस्तिकायानिरूपणम्

आकाशानिरूपणम्

कालानिरूपणम्

दिगम्बरमतप्रदर्शनम्

दिगम्भारमवखण्डनम्

जीयपुत्रमस्यैवोपद्रष्टुमम्

प्रशस्तिं

सतीयप्रकाशसमाप्तिः

न्यायालोकविषयसूचीपत्र सम्पूर्णम्

महामहोपाध्यायन्यायविशारदन्यायाचार्योपपद्मश्रीशोविजयगणिविरचितन्यायालोकस्य शुद्धिपत्रम्

शुद्धम्

अशुद्धम्

पत्रम् पृष्ठम् पङ्क्तिः

महामहोपाध्याय न्याय

चरमदुःख

नाम कर्मक्षय

तत्र

चार्वाकः स्तन्न

नञ्जान्दसत्वात्

मत्वर्थीयाच्

विशेषापातात्

तथा वेद्यताया

प्रत्येकं न्छिदान्वयइवेति

प्रमेयं लाघवात्

तत्तज्ज्ञान

मनि-

प्रत्यभिज्ञाविषय

एतेनदमपि

प्रमाणभावेन

महामहोपाध्यायन्याय

चरमदुःख

नामकर्मक्षय

तत्र

चार्वाकस्तन्न

नञ्जान्दसत्वात्

मत्वर्थीयाच्

विशेषापातात्

तथावेद्यताया

प्रत्येकं छिदान्वय इवेति

प्रवेशे लाघवात्

तत्तज्ज्ञान-

मनि-

प्रत्यभिज्ञाविषय

एतेनदमपि

प्रामाण्याभावेन

शुभिति प्रति
 यन्निमनुमिनोमी
 वरच्छेदक
 यदिद मुक्तं
 यावात्,
 परमार्थम्
 न वारिमेतत् क्षण
 वरच्छेदनापि
 वरच्छेदक
 मसङ्गात्,
 नातिशयजनकत्वं
 शतपत्रगुर्वेष्व
 नवेतितत्र
 न वापकम्

शुद्धिपत्रं सम्पूर्णम्

१३ १ १ ३ १५ १० ३ ३ ५ १३ ५ ३ १० १७
 द्वि. प्र. द्वि. द्वि. द्वि. प्र. प्र. प्र. प्र. द्वि. द्वि. प्र. प्र. द्वि.
 १० १० १० ११ १२ १० १० १० १० ११ १५ १३ १६ १६

पदवाक्यप्रमाणपारावारपरीणलोकानुग्रहकृतानेकग्रन्थमहामहोपाध्याय

न्यायविशाखरदन्यायाचार्यश्रीयशोविजयगणिकृतो न्यायालोकः

समाप्तः

श्रीपोरवाडवणिग्वंशावतंसश्रेष्ठिप्रवरश्रीभगुभाइसुत

श्रीमनसुखभाइश्रेष्ठिवरेण मुद्रापितः

श्री " सीटी " मिर्न्टींग प्रेस—अमदावाद.

